

ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ

СУРГУН

Биринчи китоб

Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти
Тошкент — 2000

83.3Ўз

Қ 35

Таҳрир ҳайъати:

Д. Алимова, Н. Каримов, Ш. Аҳмедов,
С. Мирвалиев, К. Норматов, Х. Аҳророва,
Б. Дўстқораев, Ш. Ризаев, Ш. Турдиев

Масъул муҳаррир: проф. Карим НОРМАТОВ

Т 4702620201 – 27
М352(04) – 2000 Режага қўшимча, 2000

ISBN 5-635-01865-3

© Наим Каримов (сўзбоши). Рафур
Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат
нашриёти, 2000 й.

ШАҲИДЛАР РУҲИГА АВЛОДЛАР ТАЪЗИМИ

1999 йилнинг 12 май куни Мустақил Ўзбекистон тарихининг унутилмас саналаридан биридир. Шу куни Ўзбекистон Республикаси Президентининг Ватан озодлиги ва истиқлоли учун курашларда жон фидо этган, миллатни хуррият ва эркинликка чорлаган, шўро тузуми даврида қатағон қурбонлари бўлган минглаб фидойи инсонлар, шаҳид зиёлилар хотирасини абадийлаштиришга қаратилган тарихий Фармойиши эълон қилинди. Бу Фармойишнинг аҳамияти, шак-шубҳасиз, аввало XIX асрнинг 60-йилларидан XX асрнинг 90-йилларигача бўлган даврда миллий озодлик ҳаракатларида қурбон бўлган, ўз Ватанининг мустақил бўлишини орзу қилган ва шу орзуларини маърифат, адабиёт ва санъат ёрдамида кенг халқ оммасининг эъломи ва шу-урига сингдиришга ҳаракат қилган, шунинг учун ҳам отилган, қамалган ёхуд борса келмас ўлкаларга сургун қилинган ватандошларимизнинг пок номларини оқлаш, хотираларини эъзозлаш, илм-фан, адабиёт ва санъат тарихидаги қонуний ўринларини тиклашга йўналтирилгани билан белгиланади.

Камина турли кутубхоналардаги ноёб мажмуалар, газета ва журнал тахламларини варақлаганимда бугун номлари унутилган, аммо шу нашрларда сочилиб ётган илмий ва бадиий асарларида орзу ва армонлари, Ватан ва халққа бўлган меҳрлари, келажакка нисбатан ишончлари, қолаверса, инсоний ва фуқаролик моҳиятларини белгиловчи фазилатлари қолган аждодларимизни кўргандек бўлганман. Ушбу Фармойишнинг иккинчи муҳим аҳамияти қатағон этилган ана шу аждодларимизнинг сочма меросларини тўплаб, нашр этиш ва шу туфайли улар руҳини обод этиш имкониятининг яратилганидир.

Суронли йилларда ҳукм сурган қатағоннинг аянчли томонларидан бири шунда эдики, халқнинг ор-номуси, виждони, ақлзаковатининг тимсоли бўлган, ўзида халқимизга хос энг гўзал ва олижаноб фазилатларни мужассамлантирган кишилар қата-

ғонга дучор бўлган эдилар. Мустамлакачилар шу йўл билан халқимизга катта зарар келтириб, Тарих, Ватан, Миллат, Иймон, Хуррият сингари абадий қадриятларни унинг хотирасидан ситиб чиқаришга интилдилар. Улар ўзларининг бу интилишлари билан муайян марраларга эришдилар ҳам. Ўз вақтида шаҳидларнинг Ватан ва халқ озодлиги йўлида кечган ҳаёт ва курашларини, юксак маънавий ва маърифий қиёфаларини адабиёт ва санъат асарлари орқали гавдалантириш, ёш авлод онгида мустақиллик қадриятларига, инсон ҳақ-ҳуқуқларига ҳурмат туйғуларини камол топтириш, уларни ватанпарварлик, эл-юртга садоқат, демократик тамойиллар руҳида тарбиялаш ишига хизмат қилади. Фармойишнинг яна бир улкан аҳамияти худди шундадир.

Ушбу Фармойиш ва шу Фармойишга мувофиқ Ўзбекистон Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 22 июль санали қарори асосида шу кеча-кундузда Тошкентнинг Юнусобод даҳасида “Шаҳидлар хотираси” ёдгорлик мажмуи барпо этилмоқда. Бошқа бирор мамлакатда ўхшаши бўлмаган бу ёдгорлик мажмуи яқин келажакда нафақат пойтахт аҳли, айни пайтда мамлакатимизда яшовчи барча халқларнинг зиёратгоҳига айланади, десак хато бўлмайди. Ёдгорлик мажмуида қад кўтараяк Хотира китоби ва Қатағон даври қурбонлари музейи мустамлакачилик йилларида ҳалок бўлган ва жабр чеккан ватандошларимиз ҳақида, уларнинг қаҳрамонона ҳаёти ва кураши ҳақида, олижаноб орзу ва интилишлари, мислсиз қайғу ва аламлари ҳақида ҳикоя қилади. Шубҳасиз, Хотира китобидаги исм-шарифлар ва музейдаги тарихий ҳужжатлар, расмлар, санъат асарларининг ўзида мусибатли давр манзараларини бутун даҳшафти ва тўлалиги билан акс эттириши маҳол. Бунинг учун туркум китоблар, мақолалар, хотиралар ёзилиши ва эълон қилиниши зарур. Қўлингиздаги китоб ана шу хайрли мақсадда яратилган дастлабки нашрлардан биридир.

“Шаҳидлар хотираси” деб номланган туркумнинг биринчи китоби 30-йилларнинг бошларида зўравонлик билан бошқа ўлкаларга сургун қилиниб, ўз юртларидан, қариндош-уруғларидан, ўзбек тили ва ўзбекона урф-одатлар муҳитидан жудо этилган кишилар ва уларнинг фожиали қисматларига бағишланган.

Ўзбекистон 1917 йилдан кейинги даврда собиқ СССР республикаларидан бири бўлгани сабабли Шўро давлати томонидан эълон қилинган китобларда қизиқ маълумотлар учрайди. Шундай маълумотларга кўра, 1927 йилда собиқ СССРдаги деҳқон хўжалиklarининг 3,9 фоизини бирмунча бойлар, 62,7 фоизини ўртаҳол, 11,3 фоизини эса камбағаллар ва батраklarга тегишли хўжалиklar ташкил этган. Умуман, деҳқон хўжалиklarини турли синфий қатламларга ажратиш ва уларни бир-бирларига қарама-қарши қўйиш умуминсоний тамойилларга мутлақо зиддир. Аммо баҳс қишлоқ аҳли орасидан “муштумзўр”ларни ажратиб олиш ва уларни ўз юртларидан сургун қилиш мавзуида борар экан, деҳқон хўжалиklarининг шўроларча таснифидан келиб чиққан ҳолда фикр юритиш лозим.

Даставвал шуни айтиш жоизки, “муштумзўр”ларга қарши кураш Октябрь тўнтаришининг дастлабки кезларидан бошланган. Уларга тегишли мол-мулк ва ишлаб чиқариш воситалари Октябрнинг илк дамларидан бошлаб мусодара этилган. Аммо қишлоқдаги синфий кураш қуролли тўқнашувларни келтириб чиқарган инқилоб ва фуқаролар уруши йилларида ҳам “муштумзўр”ларнинг “янги жамият”га киришига монелик бўлмаган. Улар барча типдаги қишлоқ хўжалик кооперативларига кириш ҳуқуқига эга бўлганлар. НЭП (янги иқтисодий сиёсат) шароитида эса “муштумзўр”ларга мансуб хўжалиklar сони бирмунча ошган. Буни кўриб ҳаловатини йўқотган большевиклар уларга тегишли “ортиқча” ерларни, озиқ-овқат маҳсулотларини тортитиб олганлар, солиққа зўр берганлар, уларни синдиришнинг хилма-хил йўлларини ўйлаб топганлар. Шунинг натижасида “муштумзўр”лар сафи 1928—1929 йилларга келиб сезиларли даражада камайган.

30-йилларнинг бошларида қишлоқда “қулоқ”лаштириш жараёни бошланганда нафақат ўзига тўқ, мол-мулкка эга деҳқонлар, балки ўртаҳол, айрим ҳолларда эса батрак хўжалиklarга мансуб кишилар ҳам “муштумзўр”лар сифатида сургун қилинган.

1929 йилнинг ёз ойларида “муштумзўр”ларнинг жамoa хўжалиklarига киришини тақиқловчи қарор қабул қилинди. Ўша йилнинг 27 декабрида Сталин марксчи қишлоқ хўжалик ходимларининг илмий конференцияларида сўзлаган нутқида

“муштумзўр”ларни синф сифатида тугатиш сиёсатига ўтилла- жагини эълон қилди. 1930 йилнинг 11 январиди “Правда” газе- тасида “Муштумзўр”ларни синф сифатида тугатиш кун тарти- бига чиқди” деган бош мақола босилди. “Муштумзўр”ларни таг- томири билан қуритишга қаратилган сиёсат бўйича амалий чора ва тадбирларни ишлаб чиқиш мақсадида В.М. Молотов раис- лигида Сиёсий бюронинг махсус комиссияси тузилди. 30 ян- варь кун Сиёсий бюро ВКП(б) МКнинг “Ёппасига жамоа- лаштириш туманларида “муштумзўр” хўжаликларини тугатиш тадбирлари тўғрисида”ги қарорини тасдиқлади. Бу қарорга кўра “муштумзўр”ларга тегишли ишлаб чиқариш воситалари, мол- лар, уй-жойлар, қишлоқ хўжалик маҳсулотлари ва уруғ захира- ларини қайта ишлаб чиқарувчи корхоналарни мусодара этиш лозим эди. Бу нарсалар жамоа хўжаликларининг бўлинмас жам- гармаларига камбағал ва батракларнинг бадали ҳисобида ўтка- зилиши кўзда тутилган эди.

“Қулоқ”лаштириш уч тоифага бўлинди. *Биринчи тоифага* мансуб кишилар шўролар ва жамоа хўжаликларига қарши йи- гинларнинг қатнашчилари бўлиб, уларнинг ўзлари қамсққа оли- ниши, оилалари эса олис жойларга бадарға этилиши зарур эди. *Иккинчи тоифани* ташкил этган йирик “муштумзўр”лар ва жа- моалаштиришга қарши фаоллик кўрсатган кишилар оилалари билан олис жойларга жўнатилиши режалаштирилган эди. Ни- ҳоят, “муштумзўр”ларнинг қолган қисми *учинчи тоифани* ву- жудга келтирган бўлиб, улар яшаш жойларига яқин манзил- ларга кўчирилиши лозим эди.

Большевиклар учинчи тоифадаги “муштумзўр”ларни иккин- чи тоифага ўткази бошлади. Шу билангина кифояланиб қол- май, юқоридан туширилган “нормалар”ни, “назорат рақамла- ри”ни, “топшириқлар”ни ортиги билан бажаришга киришди- лар. Деҳқонлар ўртасида норозиликнинг кучайиши, зўравонлик ва ўзбошимчалик ҳолларининг чидаб бўлмас мисоллари так- рорланмаслиги учун Сталин бошлиқ Шўро давлати раҳбарлари маълум чораларни кўрдилар. “Қулоқ”лаштиришга ҳозирланган кишиларнинг кичик бир қисми “қора рўйхат”лардан чиқарил- ди. Аммо 1931 йил февралидан октябрига қадар бўлган даврда “муштумзўр”ларга мансуб хўжаликларни йўқотишнинг янги тўлқини бошланди. “Қулоқ”лаштириш ҳар томонлама қирғин-

катагонга ўхшаб борди. Фақат 1933 йилнинг 8 майига келибгина қишлоқда катагон кўламини камайтириш ҳақида партия ва шўро ташкилотларига тавсиялар юборилди. Бу ҳужжатда айтилишича, келажакда ҳам қишлоқда синфий курашнинг кескинлашиши муқаррар бўлишига қарамай, эски усуллар ўз умрини ўтаган эди. Шундан кейин деҳқонларни оммавий равишда бадарға этиш зудлик билан тўхтатилсин, деган қарор қабул қилинди. Аммо амалда сургун қилиш кўлами бир оз чекланди, холос.

Шўро даврида “Правда” газетаси мухбирининг “Жами бўлиб қанча оила қулоқлаштирилган? Матбуотда турли-туман ҳисоблар келтирилади, масалан, “уч миллиондан кам эмас”, яъни деҳқон хўжалиklarининг 11—12 фоизи, деган рақам айтилади”, деган саволига мутахассисларнинг бири бундай жавоб берган:

“Ҳозирча қулоқ қилинган хўжаликлар ва шу аснода жабр кўрган кишилар сонини аниқлашнинг иложи йўқ. Афсуски, баъзи бир муаллифлар катта-катта рақамларни айтиб, бу рақамларнинг асосли бўлиши лозимлигини хаёлларига ҳам келтирмайдилар. Улар Сталиннинг деҳқонлар устидан ўтказган зулмларини кескин қоралаш учун “бор-йўғи” 4 ёхуд 5 миллион деган рақам камлик қилаётганидек, 13 ёхуд 15 миллион кишининг ҳалок бўлганини айтиш билан китобхонни саросимага солмоқчи бўладилар”.

Бу мутахассиснинг айтишича, фақат олис жойларга сургун қилинган, яъни 1930 йил 30 январь санали қарорга кўра биринчи ва иккинчи тоифага мансуб деб топилган оилалар сони ҳақидагина аниқ маълумотлар мавжуд. 1930 йили 115.231 оила, 1931 йили эса 265.795 оила сургун қилинган. Умуман, бу мутахассиснинг фикрига кўра “қулоқ”лаштириш даврида бир миллион атрофидаги оилалар бошқа ўлкаларга сургун қилинган.

Ўзбекистоннинг шўро даврида нашр этилган тарихларида 30-йилларнинг бошларида ўз юртларидан “муштумзўр” сифатида қувиб чиқарилган оилалар тўғрисида ҳам баъзи бир рақамлар келтирилган. Аммо бу оилаларнинг умумий миқдори ҳақида бирор манбада ишонарли маълумотни учратиб бўлмайди. Бунинг сабаби шундаки, “муштумзўр” деб эълон қилинган оилалар ҳамма жойда ҳам махсус комиссиянинг текшируви ва қарори асосида эмас, балки мутасадди кишиларнинг шахсий

муносабатларидан келиб чиққан ҳолда сургун қилинган. Кўпгина ҳолларда уларнинг рўйхати олинмаган ёхуд кейинчалик йўқотиб юборилган.

Шунинг учун ҳам жамоалаштириш йилларида олис юртларга сургун қилинган, мол-мулклари мусодара этилиб, қашшоқ кишиларга айлантирилган, оғир меҳнат, очлик, уй-жойсизлик орқасида ит азобларига солинган ватандошларимизнинг сургундалик ҳаётларини мамлакатимиздаги ва хориждаги узук-юлуқ ҳужжатлар ва хотиралар асосида ўрганиш қанчалик қийин бўлса, шунчалик зарурдир.

Юқорида айтиб ўтилганидек, қатағон қурбонларига бағишланган туркумнинг ушбу биринчи китобида жабрдийда ватандошларимизнинг сургун туфайли чеккан азоблари, Украина, Россия ва Молдавия чўлларида қолган номсиз қабрлар, тирик қолган “муштумзўр”ларнинг иккинчи жаҳон урушидан кейин Ўзбекистонга қайтиб, кечира бошлаган машаққатли ҳаётлари ҳикоя қилинади.

Умид қиламизки, туркумнинг бошқа китоблари ҳам бизни мустамлакачилик даври қурбонлари ҳақида билишимиз лозим бўлган аччиқ ҳақиқатлар билан таништиради; 130 йиллик ҳасратли тарихимиз саҳифалари билан танишиш эса ёш авлоднинг нафақат шу давр ҳақидаги тарихий ҳақиқатни билиши, балки уларнинг ижтимоий адолат тантанасига ишонч, мустақиллик қадриятларига садоқат, жабрдийда аждодларимиз руҳига эҳтиром руҳида тарбияланишига ҳам ёрдам беради.

*НАИМ КАРИМОВ,
Мустамлакачилик даври қурбонлари
хотирасини абадийлаштириш комиссияси раиси,
профессор*

СУРГУН

“30-йилларнинг бошларида, тахминан 1931 йили, бизнинг Херсон ҳавзамизга ўзбеклар кўчиб келиб, пахтачилик билан шуғулландилар. Ўттиз биринчи йил апрелида Каменка қишлоғида “2-Каховский” пахтачилик совхози ташкил этилиб, унинг Сергеевка қишлоғидаги бўлимига кўчиб келган аҳоли жойлаштирилди. Қишлоқда ўзбек тилида дарс олиб бориладиган мактаб очилди. Ўзбеклар дафн этилган қабристон эса ҳали ҳам сақланган.

Бахтга қарши, биз қанчалик уринмайлик, олис жойлардан бизнинг ўлкамизга бу кишиларнинг қандай баҳонаи сабаб билан кўчиб келганларини билишнинг иложи бўлмади. Ҳолбуки, улар нафақат бизнинг Каховкамизда, балки бошқа туманларда, масалан, Скадовскда ҳам яшаганлар. Бу ерларда даққи юнусдан бери яшаб келаётган баъзи бир кишиларнинг айтишларича, улар орасида махсус кўчириб келтирилган меҳнатга яроқли кишилар ҳам, “муштумзўр”га чиқарилиб қатағон этилган ва шу ерга юборилган кимсалар ҳам бўлган”, — деб ёзилади Херсон ўлкашунослик музейи Каховка бўлими мудири В. Шевченко хатидан олинган парчада.

Бундан ўн бир йил илгари “Правда Востока” газетасининг 1989 йил 12 сентябрь сониди, тахминан В. Шевченконинг хати билан бир вақтда “Жавоб кутаман!” сарлавҳали бир хат ҳам эълон қилинган. Мана ўша хат:

“Миллатим ўзбек. Астрахань шаҳрида яшайман. Ёшим 61 да. Тахминан 1935 йили Украинанинг Каховка шаҳридаги болалар уйига келиб қолганман. Бу ерда ўзбек болалари тарбияланар, бизга Ўзбекистондан ўз она тилимизда дарсликлар келиб турарди. Икки нафар ўзбек муаллими бизга дарс берарди. Уруш бошлангач, юздан ортиқ болани Астрахань шаҳрига кўчириб кетишди. Кичик ёшдагиларни кемада Каспий денгизи орқали Красноводск шаҳрига жўнатишди. Уруш тугади. Биз Астраханда қолиб

кетдик. Эсимни таниганимдан бери менга бир савол тинчлик бермайди. Қандай қилиб бундан қарийб 60 йил муқаддам ўзбек болалари Украинага келиб қолганлар? Менинг ҳам Ўзбекистонда қариндош-уруғларим борми? Қандай қилиб уларни топсам бўлади? Менга ёрдам беринглар, азиз юртдошлар!

Сизларга салом билан

Алишер Шодмонов.

Манзилим: 414016. Астрахань шаҳри, Водников кўчаси, 13-уй, 7-хонадон”.

Шу кунларда Тошкент шаҳрининг Қибрай туманида истиқомат қилаётган Собир Мўминов бу хатни ўқиб, ўзининг фожеалар силсиласи билан тўла болалик йилларини эслади. Замона зайли билан ўз Ватанидан жудо этилган Алишернинг тақдирида ўзини, опаси Маҳбубаю укаси Шарифни кўрди. Йиғлай-йиғлай хатда кўрсатилган манзилга жавоб ёзди. Аммо Алишердан садо бўлмади. Орадан бир-икки ой ўтгач, яна ёзди. Яна жавоб келмади. Собир Мўминовнинг қибрайлик бошқа тақдирдошлари ҳам турли йўллар билан Алишерни ахтара бошладилар. Бироқ уларнинг барча саъй-ҳаракатлари зое кетди.

Аммо туғилган юртидан зўрлик билан Украинага кўчирилган, немис фашистлари Каховкани эгаллашлари арафасида Астрахандаги болалар уйига келиб қолган Алишернинг, унга тақдирдош бўлган бошқа ўнлаб Алишерларнинг йўқолиши мумкин эмас эди. Шунинг учун ҳам Собир Мўминов иккинчи жаҳон уруши арафасида Каховкадаги болалар уйида тарбияланган тенгдошларини ахтаришга киришди. Унинг Алишер Шодмонов номига ёзган хати “Ёш ленинчи” (ҳозирги “Туркистон”) газетасининг 1990 йил 16 январь сониди босилиб чиқди. Секин-аста каховкалик ўзбек болалари топила бошладилар.

КАХОВКАЛИК ЎЗБЕКЛАР

Номи юқорида тилга олинган Собир Мўминов ҳаётининг ўн олти йили Украинанинг Херсон вилоятига қараш-

ли Скадовск туманида ўтган. У 1930 йил мартида Қибрайда туғилиб, беш ойлик пайтида ота-онаси ва икки яшар онаси билан бирга она-Ватанидан сургун қилинган. 1941 йил сентябрида душман қуршовида қолиб, нафақат Шўронинг, балки фашистларнинг ҳам жабр-зулмларини кўрган. Урушдан кейин, 1946 йил декабрида, она қишлоғига қайтган Собир Мўминов 90-йилларнинг бошларидан бери ноҳақ сиёсий қатағон қурбонлари республика уюшмасининг фаолларидан бири сифатида тақдирдош дўстларини ахтариб топиш ва улар жароҳатига малҳам бўлишга уриниб келди.

Херсон вилоятидаги ўзбек фарзандлари тарбияланган болалар уйи 1935 йилга қадар Каховка шаҳрида жойлашган бўлиб, унда паноҳ топган ва Собир Мўминов учратган кишилардан бири **Яков (Эргаш) Миртурсунов**дир. Бугун марҳум қурбонлар қаторидан ўрин олган бу зот ўз ҳаётини Собир Мўминовга бундай ҳикоя қилган:

“Отам Миртурсун бува, онам Баҳри хола, укаларим Миржўра, Миртўралар ва синглим билан олти жон 1930 йилнинг ёзида Қибрай қишлоғидан Украинанинг Херсон вилоятига сургун қилинганмиз. Биз, қибрайликлар, Скадовск туманининг 1-Пахтачилик совхозига қарашли Ниже-Галинка хуторига жойлашдик. Кейинчалик эшитишимга қараганда, отамнинг қулоқ бўладиган бойлиги бўлмаган экан. Отам қариб қолганлигидан ортиқча ерини шерикликка бериб, деҳқончилик қилар экан. “Ерида одам ишлатган, бировнинг кучидан фойдаланган”, деб оиламизни қулоқ қилишган экан. 1933—1934 йиллардаги очарчиликда ота-онам, укаларим ҳаммалари очликдан, касалликдан вафот этишиб, бир ўзим қолганман. Аввал мени болалар уйи майдончасига жойлаштиришди. Сўнгра бошқа ота-онасиз қолганларга кўшиб Каховка шаҳридаги болалар уйига юборишди. 1935 йилда Херсон вилоятининг Каховка туманидаги Новая маячка қишлоғида махсус болалар уйи ташкил этилиб, бизларни ҳам ўша ерга кўчиришди. Уруш бошлангунча шу ерда тарбияландим. Ўша пайтда 16—17 ёшда эдим.

Болалар уйини мамлакат ичкарасига кўчиришаётганида мени бир кампир ўғил қилиб олди. Тутинган онам билан икки йил яшадим. 1941 йил кузида фашистлар бос-

тириб келди. Икки йил қамалда яшадик. 1943 йил кузида биз яшаган жойлар қайта озод қилинди. Мени ҳарбий хизматга олишди. Икки йилдан ортиқ урушда қатнашдим. Ғалабани Берлинда кутиб олдим. 1946 йилда ҳарбий хизматдан бўшатишди. Қаерга боришимни билмай турганимда: “Херсонда нима қиласан? Шунча йил мусофирчиликда сарсон-саргардон бўлганинг етмайдами?! Юр биз билан Тошкентга, қариндош-уруғларингни топиб оларсан”, дейишди. Хизматдош дўстларим билан Тошкентга келдик. Бир неча ой дўстимникида яшадим. Бир куни Қибрайга, тўйга айтиб қолишди. Қибрай номи менинг хотирамдан бутунлай кўтарилган, чунки бу ердан кетганимга ўн олти йил бўлган экан. Тўйга бордик. Мен яшаган хонадон қибрайлик кишига куда бўлган экан. Қариялар сўраб-суриштириб қолишди. Мен отамнинг исмини базўр айтдим. Ўрислашиб кетган эдим. Қибрайлик Абдурасул, Толиббой оталар “Бу бола Миртурсун аканинг ўғли-ку!” дейишиб, Замира опамни чақиртириб келишди. У бундан ўттиз йил аввал турмушга чиқиб, шу ерда қолган экан, тўйга қийчув, йиғи-сиғи уланиб кетди. Ҳамма ҳайрон. Тўйнинг давоми опамникида бўлди. Мен уникида яшай бошладим. Кейинчалик уйландим, бола-чақали бўлдим...”

Афсуски, 1924—1925 йилларда дунёга келиб, Шўро давлатининг “илтифоти” билан киндик қони тўкилган юртидан бадарға қилинган, бегона ўлкаларда ота-онасиз қолиб, “қулоқ” деган, “муштумзўр” деган ҳақоратли номлар билан яшаган, ўз юртидангина эмас, ҳатто ўз исмидан ҳам маҳрум этилган Эргаш ака бутун тирик қаховкалик ўзбеклар орасида йўқ. Шунинг учун ҳам унинг “одиссея”сини барча тафсилотлари билан нақл қилиш имкониятига эга эмасмиз.

Қаховкадаги болалар уйида тарбияланган Ўғулжон Юнусова эса ўз бошидан кечган воқеаларни Собир Мўминовга бундай ҳикоя қилган:

“Бизнинг оиламиз ҳам Херсон вилояти Скадовск туманидаги 1-Пахтачилик совхозига қарашли Ниже-Галинка хуторига кўчирилган. Оилада ота-онам билан тўрт қиз яшар эдик. Мен ўша пайтда 6 ёшда эдим. Отам 1933 йилги очарчиликдан вафот этган. Онам тўрт бола билан жуда қийналиб қолган. Мен ва икки синглим ўша ердаги боғчага қат-

наганмиз. Умри опам онам билан қолди. 1935 йили бизни Новая маячкага олиб келишди. Болалар уйи янги қурилган икки қаватли бинода бўлиб, ўғил болалар биринчи, қизлар эса иккинчи қаватда яшардилар. Болалар уйида асосан Ўрта Осиё республикаларидан сургун қилинганларнинг фарзандлари — ўзбеклар, қozoқлар, қирғизлар, туркманлар бор эди. Ўзбек ўқитувчилари дарс ўтишарди. Мактабимиз ҳам яқин эди. Йўлда кетаверишда бутхона бор эди. Болалар уйининг ҳовлиси катта бўлиб, у ерда сабзавот маҳсулотлари етиштириларди. Синглим Карима касалланиб, вафот этди. Ҳакима билан (ҳозир 68 ёшда) ўша ерда урушгача яшадик. Уруш бошланганда мен 7-синфни, Ҳакима эса 5-синфни битирдик.

Болалар уйини мамлакат ичкарасига кўчирадиган бўлишди. Бизни йиғиб, кимнинг отаси ёки онаси бўлса, уйларига кетишсин, дейишди. Мен синглимни олиб, бошқа болалар билан уйга келдик. Уруш даврида ўша Нижегород Галинка хуторида яшадик. Онам, синглим билан совхозда ишладик. Онам 1990 йили вафот этди. Уч ўғлим, бир қизим бор. Уларни ўзим катта қилиб, уйли-жойли қилдим. Турмушимдан нолимайман. Бироқ, болалигимиз ўзга юртда, азоб-уқубатларда ўтди. Отам билан синглимнинг хоки бегона юртда қолиб кетди. Урушдан кейин ҳам кўп йиллар таъқиб қилиндик, ҳақ-ҳуқуқимизни поймол қилишди. Ана шуларни ўйлаб, эзилиб кетаман...”

Шу кунларда етмиш ёшни қоралаган қибрайлик **Исроил Юсуфжонов** ҳам болалик фаслининг ширин дамларини она-Ватанида, ота-онаси бағрида эмас, балки қувгинда ўтказган. У кечмиш-кечирмишларини эслаб, бундай дейди: “Бизни Украинага сургун қилишганда икки ёшда эканман. Ота-онам, опам, акам ва мен Скадовск туманидаги 1-Пахтачилик совхозининг IV бўлимига қарашли 1-базада яшаганмиз. Отам 1933 йилги очарчиликда вафот этган. Онам пахта даласида ишлаган. Моддий жиҳатдан жуда оғир пайтлар эди. Очликдан кўнлаб ҳамюртларимиз қирилиб кетган. 1936 йилда онам Орзу опамни олиб қолиб, мени Исмоил акам билан болалар уйига топширган. Биз урушга қадар шу ерда тарбияландик. Уруш бошланганида бизлар Днепр дарёси бўйидаги лагерда эдик. Фашистларнинг самолётлари лагеримиз яқинидаги ша-

ҳар ва қишлоқларга бомбалар ёғдирганини ўз кўзим билан кўрганман.

Бир воқеани ҳеч унута олмайман. Ўшанда 14 ёшда эдим. 1943 йилнинг баҳори эди. Бир тишли плугни тўртта сизирга тиркаб, ер ҳайдаймиз. Тонг ёришганидан сизир борлар сизирларини бўлим идораси олдига олиб боришарди. У ердан плугларни судраб, далага жўнаймиз. Сизирлар оч, юрмайди, ўзимиз ҳам очмиз. Озиқ-овқат — анқонинг уруғи. Ҳамма ерда очарчилик, касаллик тарқалган. Бир куни қаттиқ шамоллаб, иситмам кўтарилиб, ишга чиқмай, уйда, танча атрофида ётган эдим, кимдир чақириб қолди. Ўрнимдан аранг туриб, деворни ушлаб кўчага чиқсам, немис коменданти билан полицаи турибди. Мендан “Нега чиқмадинг?” деб сўрашди. Мен: “Касалман, иситмам бор”, дедим. Комендант мени ёнига чақирдида, кўлидаги резинка қамчиси билан елкамга шунақанги урдик, кўзимдан олов чиқиб кетди. Бошим айланиб, гандираклаб, уч-тўрт қадам ҳам юрмай, йиқилдим. Комендант “Арбайт! Арбайт!” деб бақирди. Қарасам, яна урадиган. Ўрнимдан зўрға туриб, бор кўчимни йиғиб, иш жойига югурдим...

Шу воқеани эсласам, ҳали ҳам елкам зирқираб кетади.

Ҳозир нафақадаман. Оилам, тўрт ўғлим ва бир қизим бор. Соғлигим яхши эмас. Ҳар йили даволаниб тураман...”

Собир Мўминовнинг саъй-ҳаракати билан ёзиб олинган хотиралар орасида бундан тўрт-беш йил муқаддам вафот этган **Раҳимжон Далиев**нинг қисматномаси унчамунча кўргиликларни назар-писанд қилмайдиган кишиларни ҳам эзиши ҳеч гап эмас:

“Отамни нима учун сургун қилишганини билмайман, — деган эди у. — Маҳалламиздаги кексаларнинг айтишларича, отам ўртаҳол деҳқон ҳам бўлмаган. Ерининг бир қисмига пахта эккан. Бир қисмини корандаларга берган. “Хўжалигида чоракор ишлатди, ишчи кучидан фойдаланди”, деган сабаблар билан отамни оиласи билан Украинага сургун қилишган. 1933 йилги очарчилик даврида отаонам вафот қилиб, ёлғиз ўзим қолганман.

Мени бир аёл ўзига фарзанд қилиб олмоқчи бўлган. Бироқ, маҳаллий раҳбарлар мени Каховкадаги болалар

уйига юборишган. У ердан Новая маячкага жўнатишган. Урушгача ўша ерда тарбияланганман.

Уруш бошлангач, болаларнинг бир қисмини уйларига тарқатиб юборишди. Бизларни эса от-араваларда мамлакат ичкарисига эвакуация қилишди. Бир ҳафта юриб, Мелитопол шаҳри яқинига келдик. Шаҳарни фашист самолётлари неча марта бомбардимон қилишиб, култепага айлантиришган экан. Бизлар катта қийинчиликлар билан у ердан поездга ўтириб, Сталинград орқали Астраханга келдик.

Ўша ердаги болалар уйига жойлашдик. У ерда ўсмирларни ФЗУга, ўқишга олишди. 1944 йил 6 майда Тошкентга келдим. Қаерга боришимни билмай, бир ҳафтагача милиция бўлимида тунадим. Бир куни милиция ходимларидан бири: “Отанг яшаган маҳалладаги бирорта белги эсингда қолганми?” деб сўради. Маҳалла кўчасидан чиқаверишда симёғочда радиокарнай борлиги эсимга тушди. Шунда милиция ходими мени Кўштут маҳалласига юборди. Борсам, ҳақиқатан ҳам симёғочда радиокарнай турибди. Ўша ерда кичкина ариқ оқарди. Отам билан ўша ердан ўтганимда калишчам сувга тушиб кетганини эсладим. Уч-тўрт хонадонга кириб, опамни ва акамни сўрадим. Аёллардан бири Каримберди акамни танир экан. У киши урушда ҳалок бўлган эканлар. Бошқа бир аёл опамни топиб келди. Қий-чув, йиғи-сиғи кўтарилди. Опамнинг уйларига олиб боришди. Поччам заргарлик билан шуғулланар экан. Мени ҳам шу ҳунарга ўргатди. 42 йил шу соҳада ишлаб, 1983 йили нафақага чиқдим. Уч ўғлим, уч қизим, 24 та набирам бор. Худога минг қатла шукр шу кунларга етказганига. Турмушимдан нолимайман. Бироқ, ота-онамнинг хоки ўзга юртда қолиб кетди. Уларнинг қаерга қўйилганини ҳам билмайман...”

Каховкалик ўзбеклар сафи ушбу рисолада тилга олинган кишилар билангина тугамайди. Шубҳасиз, уларнинг бир қисми 1933 йили Украина бўйлаб очарчилик қуюни кўтарилганда ота-оналари билан бирга қирилиб кетган. Яна бир қисмини уруш ютган. Алишер Шодмонов сингари ота-онасиз, аросат даштида қолган болалар эса, мусофирлик тақдири билан муроса қилиб, эҳтимол, ҳали ҳам ўзга юртларда яшаб келаётгандирлар.

Собир Мўминов ўзининг мусибатли ҳаёти давомида кўплаб қийинчиликларни кўрган, кўплаб даҳшатли воқеаларнинг гувоҳи бўлган. Эҳтимол, шунинг учундир она юртида кечаётган осуда турмушини тақдирдош биродарларини излашга бағишлаган, улар ҳаётидан, дарду аламларидан хабардор бўлишга ва, имкони бўлса, уларга мадад беришга уринган кишидир. Бу ғоят хокисор, камсукум инсон мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш комиссияси қароргоҳига кириб келганида, ўзи ҳақида қарийб ҳеч нарса демай, беш-олти сурату, “Туркистон” газетасида эълон қилган мақоласини қолдирган-да, кетган. Аммо, ўйлаб қарасам, мен, биринчи навбатда, ҳурматли китобхонни бу ажойиб, жафоқаш ва жабрдийда инсон билан танишгиришим лозимга ўхшайди. Яхшиямки, у ўзи тўғрисида бир оғиз ҳам сўзламаган бўлса-да, суратлар орқасига баъзи бир сўзларни ёзиб қолдирган ва шояд шу сўзлар ёрдамида у ҳақда китобхонларга озми-кўпми тасаввур берсам.

У келтирган суратларнинг бирида уч киши тасвирланган бўлиб, Йўлдош отанинг икки томонида турган кишилар унинг Раҳимжон ва Каримжон деган фарзандлари. Собик “қулоқ”лар (“муштумзўр”лар) 1946 йил гарчанд сургундан қайтиб келган бўлсалар-да, уларга, ўша пайтда қабул қилинган расмий таомилга кўра, она қишлоқларида яшаш ҳуқуқи берилмаган. Улар манглайига босилган “қулоқ” деган тамға узоқ вақтларга қадар бу кишиларнинг эмин-эркин яшаш ва нафас олишларига имкон бермаган. Шунинг учун ҳам улар она юрtdаги ҳаёт йўллариини Бекобод шаҳри яқинида қуриляётган Фарҳод канали қурилишида давом эттирганлар.

Раҳимжон Мўминов Собир Мўминовнинг отаси бўлиб, 1919 йили туғилган. У отаси ва бобоси **Йўлдош ота** билан бирга Скадовск туманидаги пахтачилик совхозида ишлаш билан бирга шу тумандаги ўрта ўзбек мактабида таҳсил ҳам кўрган. Раҳимжон ака 1936—1937 ўқув йилида шу мактабни битириб, Тошкентга келган ва бу ердаги педагогика билим юртини тугатгач, яна Херсон вилоятига қайтиб борган. Урушгача бўлган даврда бошланғич мактабларда муаллимлик қилган.

Собир Мўминов тақдирдош ҳамюртлари изини ўзбек диёридангина ахтармай, Херсон вилоятининг турли-туман қишлоқларига ҳам хат билан мурожаат этиб, улардан қимматли маълумотлар олиб турган. Херсон вилояти Скадовск туманига қарашли идоралардан олинган бир ҳужжатда Ишченск қишлоқ кенгаши ҳудудларига Ўзбекистондан “қулоқ” қилиб юборилган оилаларнинг қуйидаги рўйхати қайд этилган:

1. АҲМЕДОВА Тожи, 1905 — оила бошлиғи;
ўғли АҲМЕДОВ Болтавой, 1939;
онаси АҲМЕДОВА Санам, 1881;
эри АҲМЕДОВ Қосим, 1902.
2. УМАРХЎЖАЕВА Ойша, 1888 — оила бошлиғи;
УМАРХЎЖАЕВА Зумрад, 1930.
3. УМАРХЎЖАЕВА Каромат, 1882 — оила бошлиғи;
ўғли УМАРХЎЖАЕВ Рашид, 1928;
ўғли УМАРХЎЖАЕВ Турғун, 1930.
4. ХАЙРУЛЛАЕВА Мақсуда, 1908 — оила бошлиғи;
қизи ХАЙРУЛЛАЕВА Мубор, 1940.
5. ЁҚУБОВА Мақсуда, 1905 — оила бошлиғи”.

Биргина Ишченск қишлоқ кенгаши ҳудудида шунча ўзбек оиласи яшаган. Агар бу рўйхатдаги сўнгги тўрт нафар оила бошлиғининг аёллар эканига эътиборни қаратсак, улар турмуш ўртоқларининг 1932—1933 йиллардаги очарчилик вақтида вафот этгани маълум бўлади. Тахмин қилиш мумкинки, мазкур қишлоқда бу беш оиладан бошқа ўзбеклар ҳам яшаган ва уларнинг ҳаётлари ҳам очарчилик йилларида ўз ниҳоясини топган.

Собир Мўминов келтирган суратларнинг бирида Скадовск туманидаги ўзбек ўрта мактабини битирган ёшлар акс эттирилган. Агар 1936—1937 ўқув йилида бу мактабни ўн олти нафар ўқувчи тугатган бўлса, орадан бир йил ўтгандан сўнг ундан йигирма нафар ўқувчи учирма бўлган. Айтиш мумкинки, бу рақам 1941 йилга — иккинчи жаҳон уруши бошлангунга қадар муттасил равишда ўсиб борган.

МАЖРУҲ ЭТИЛГАН ТАҚДИРЛАР

30-йилларнинг бошларида Ўзбекистондан Украина даштларига кўчирилган қайси бир оилани олманг, уларнинг ҳатто урушдан кейинги йилларда ўз Ватанларига қайтганларига қарамай, хонавайрон этилганини кўрасиз.

Шу кунларда мустамлакачилик йилларидаги қатағон бўйича тузилган комиссия номига келаётган аризаларнинг катта бир қисми худди шу пароканда этилган оилаларнинг барҳаёт аъзоларига мансубдир. Уларнинг кўз ёшлари билан битилган хат ва аризаларни ҳаяжонсиз ўқиш мумкин эмас.

Мана менинг қўлимда Андижоннинг Кўшариқ даҳасида яшовчи **Дадахонов Абдурасул**нинг хати.

Абдурасул Каховкада туғилгани ва рус мактабларида хат-саводини чиқаргани учун ўзбек тилида ёзиш маданиятини мутлақо билмайди. Шунинг учун ҳам унинг хатидан бирор парчани ушбу китобда келтиришнинг иложи йўқ. Бинобарин, қуйида унинг хатига таянган ҳолда бу бечора оила бошига тушган савдоларни мухтасар бир шаклда баён этмоқчиман.

1931 йили андижонлик **Дадахонхожи Отахонов** манглайига “муштумзўр” деган тамға урилиб, у хотини Хосиятхон, тўрт ўғли ва икки қизи, шунингдек, катта ўғли Абдурашиднинг ҳали келинчаклик либосини ечмаган ёри Саодатхон билан бирга сургун қилинади. “Қизил вагон”га туёқли моллар сингари зўрлаб туширилган оила бир ой давомида минг хил азоб-уқубатлар билан Херсон вилоятининг Каховка туманига қарашли Сергеевка қишлоғига етиб келади. Улар тушган жой Украинанинг чўл зонаси бўлиб, кимсасиз уйлар — хаталарга энди-энди ўзбек, қозоқ, тожик, татар “муштумзўр”лари кира бошлашган эди.

Дадахон ҳожи украин қишлоғига етиб келиши билан, кўп ўтмай, бандаликни бажо келтирди. Ўз юртининг обрў-этиборли кишиларидан бўлган ҳожи тақдирнинг бу даҳшатли ўйинини ҳазм этолмади.

Ҳаёт аломат нарса экан. Инсон қанчалик қийинчилик ва азоб-уқубатлар ичида яшамасин, ишлашда, авлод орттиришда давом этавераркан. Абдурашид ака ҳам ҳаётнинг

ана шу қонунига риоя этиб, кетма-кет учта фарзанд кўрди. Дастлаб Анвар, кейин Раънохон, 1937 йил декабрида эса Назирахон туғилди. Аслида, уларнинг қачон туғилганини ҳеч ким билмайди. Фақат Назирахоннинг Олий Кенгашга ўтказилган сайлов арафасида туғилганигина маълум, холос.

1941 йили Херсон вилоятида ғалла мўл бўлди. Бугдой экилган олтиндек далалар шовуллаб тебраниб турган бир пайтда кўққисдан велосипед, мотоцикл ва автомашиналарга мингашган фашистлар пайдо бўлишди. Анвар хата олдида юрган бўлса-да, душманлар унга зарар етказмай, ўтиб кетишди. Лекин ўша кунлари касалхонада даволанаётган аммаси бошқа хасталар билан бирга отиб ташланди.

Орадан бир неча кун ўтгач, душман Сталинград томонга ўтиб кетди. Аммо Каховкадаги барча ерларга немис фермери бирпасда эгалик қилди. Марҳум Дадахон ҳожининг оиласи шу фермернинг кўлида ишлади. Ҳосил кўп бўлгани учун болалар немис қоровулининг кўзини шамғалат қилиб кун ора уч-тўрт килолаб бугдой олиб кела бошладилар. Анварнинг тадбиркор онаси кечаси билан тош айлантриб, бугдойни янчиб чиқди. Озиқ-овқат анқонинг уруғи бўлган бир даврда оилани шу тарзда очарчиликдан сақлаб қолди.

Бироқ Саодатхоннинг оғир йиллардаги бундай фидо-корлиги Абдурашид аканинг кўзига кўринмади. У оиласини ташлаб, Маруся деган бир аёлга илашди-да, бошқа қишлоққа кўчиб кетди. Анвар онаси ва сингиллари билан немис шомполининг зарбаларига чидаб, мусофирликда яшашда давом этди.

Не-не азоб ва кўргиликлар билан уруш йиллари ҳам ўтди. 1946 йили афв эълон қилиниб, собиқ “муштумзўр”лар ўз Ватанларига қайта бошладилар. Анвар ҳам оиласи билан қайтди. Лекин унга ва оиласига нисбатан ҳақоратомуз муносабатлар, “қулоқ” дейишлар унинг асабини эговлади. Бу ҳам етмагандек, иқтисодий танглик унинг ҳаётига ўз чангалини солди.

Орадан маълум бир вақт ўтгач, Абдурашид ака Маруся билан ўғли Анатолийни Херсонга жўнатиб, яна Саодатхон билан ярашди. Фарзандларига янги ҳужжатлар

олиш пайтида Анвар Абдурасулга айланди. Лекин бир номнинг бошқаси билан алмашиши ҳали шу шахснинг тақдирида кескин ўзгариш рўй беришини англатмаганидек, Дадахоновларнинг она-Ватанга кўчиб келиши ҳам ҳали улар ҳаётида ижобий ўзгаришлар бўлишига кафолат бермас эди.

Мен жабрдийда кишилар ҳаётининг фожеали йиллари ҳақида ёзар эканман, китобхонларнинг сарсон-саргардонликда, азоб-уқубатларда кечган даврларда қанчадан-қанча кўз ёшлари тўкилгани, хўрлик, очлик, муҳтожлик, лоқайдлик, сансалорликдан тоқати тоқ бўлгани, бу дунёга келганига минг бор пушаймон бўлган ватандошларимизнинг юрак-бағирлари қонга тўлганини, бир сонияга бўлса-да, тасаввур қилишларини истардим. Негаки, Шўро давлати, йўқсиллардан бир оз фарқли ўлароқ, бор-йўғи ерли-сувли бўлганлари учун минглаб ўртаҳол деҳқонларга ер юзида жаҳаннам яратган эди. Улар ана шу жаҳаннам ичида ўн беш йилдан зиёд вақт яшадилар. Ҳатто тарихий Ватанларига қайтганларидан кейин ҳам уларга Шўро давлатининг душманлари сифатида муносабатда бўлинди. “Қулоқланган” болалар ўз юртларида ҳам асосан қора меҳнат билан шуғулландилар. Камдан-кам кишиларгагина олий ўқув юртларида ўқиш бахти насиб этди.

Шундай кишилардан бири **Шоюсуф Шоносиров** бўлиб, у Тошкент Тўқимачилик ва енгил саноат институтида катта ўқитувчи бўлиб ишлайди. Унинг ота-онаси — 1893 йилда туғилган Шомурод ва 1897 йилда туғилган Ҳабиба Шоносировалар 30-йилларнинг бошларида Шоакрам ва Усмон исмли бири тўрт, иккинчиси эса уч-тўрт ойлик болалари билан Украинага сургун қилинган. Шоюсуф ҳам, опалари Карима ва Хатира ҳам, укаси Холмурод ҳам ўша ерда дунёга келганлар.

Шоюсуф институтнинг кам нухали газетасида эълон қилинган болалик хотиралари ҳақида ўша мудҳиш йилларни эслаб, бундай деб ёзади:

“Бизнинг оиламиз — отам Шоносиров Шомурод, онам Шоносирова Ҳабиба, акамлар — Усмон ва Шоакрам 1930 йили Тошкентдан Украинага Сталин даври зугуми остида “қулоқ” қилинган эканлар. Биз Украина-

нинг Николаев вилояти (1944 йили Херсон вилояти Николаевдан ажралиб чиққан — *Н.К.*) Скадовск туманига кўчирилган эдик. Тақдирнинг аччиқ ҳукми билан ўша жойларда 18 йил яшаш насиб этган экан. Шу давр ичида мендан катта Хатира, Карима опамлар, мен ва укам дунёга келган эканмиз.

Маълумки, сургунда бўлган йилларнинг энг машаққатли кунлари 1941—1945 йиллардир. Сургун қилинган жой — Украина тупроғи фашистлар қуршовида қолган эди. Ўшанда мен 5—7 ёшларда эдим. Ана шу ёшда болалар уруш даҳшатларини жуда яхши эслаб қолса керак. Онамларнинг айтишича, 1941 йили душман бомбасининг осколкаси оёғимни ярадор қилган экан. Буни мен каттароқ бўлганимда тушуниб етганман. Ахир бизнинг турган манзилгоҳимиздан атиги 5—7 километр узоқликда ҳарбий аэродром бўлган эди. Ундан кейин шу аэродромда фашистларнинг самолёти қўнадиган бўлди. Биз уларни томоша қилар эдик. 1941 йилнинг июнида аэродром яқинидаги мактаб фашист газандалари томонидан портлатилди. Мактабдаги ўқитувчилар ва ўқувчиларнинг бир қисми ҳалок бўлди. Шу мактабда ўқийдиган Карима опам уйга соат 11—12 ларда қайтиб келаётганида бомба портлаган ва опам бахтли тасодиф туфайли омон қолган эди.

1942 йилнинг қиш кунларида биз турган манзилгоҳдан шўроларнинг асир тушган аскарлари фашист лагерлари томон олиб кетилар эди. Биз уларга раҳм қилиб, нон ташлар, зарур бўлган ёрдамларимизни беришга ҳаркат қилар эдик. Лекин фашистлар асирларга асло раҳм-шафқат қилмай, уларни милтиқ қўндоқлари билан жароҳатлар, айрим ҳолларда нобуд ҳам қилиб кетишар эди. Биз, болалар, мурдаларни йиғиб, ўрмонларга олиб бориб, мутасадди бўлиб турган одамларга топширар эдик. Ўрмондаги кекса одамлар уларни қабрга қўяр эдилар...”

Мен шу ерда Шоюсуф Шоносировнинг сўзларини бўлиб, муҳтарам китобхонлар эътиборини собиқ “Совет Ўзбекистони” газетасининг 1975 йил 13 май сонида босилган “Херсонда ўзбек пахтакор жангчиларига ёдгорлик” деган хабарга қаратмоқчиман. Унда, жумладан, қуйидаги сўзларни ўқиймиз:

“...Фашист босқинчилар Шўролар тупроғига бостириб кирганда херсонлик пахтакор ўзбеклар ҳам Украина ерларини ҳимоя қилиб, мардларча ҳалок бўлишган.

“2-Скадовск” совхозининг марказий кўрғонида урушда ҳалок бўлган ҳамқишлоқлар хотирасига ёдгорлик ўрнатилиб, уларнинг номлари мрамор плиталарга ёзилган. Қишлоқ аҳли учун ёдгорлик муқаддас жой бўлиб қолган.

Радгоспне қишлоқ шўроси ижроия комитети Украина ерларини ҳимоя қилишда ҳалок бўлган ўзбек пахтакорларининг номларини газетада чиқаришни сўраган. Мана ўша херсонлик пахтакорлар рўйхати:

Абдураззоқов Қаюм, Отабоев О., Бойтўраев Ҳамид, Бектемиров Исмоил Юнусович, Дадажонов Боқижон, Эргашев Жума, Зокиров Жобир, Эгамбердиев Собит, Исмоилов Шукур, Қорақулов Абдухалил, Каримов Абдулла, Мирзаҳамдамов Райимжон, Мирхонов Фулом, Раҳимбоев Йўлдош, Рустамов Абдулла, Салимов Ҳалим, Сулаймонов Жўра, Тожибоев Анвар, Тожимирзаев Ҳотам, Тошимбоев Муҳаммадқул, Ўлжабоев Тошпўлат, Хўжамқулов Т., Йўлдошев Қаландар, Юнусов Зокир.

Херсонлик дўстлар Ватан бахт-саодати йўлида ҳалок бўлган ўзбек жангчи-пахтакорларининг номини ҳамиша ифтихор, миннатдорлик билан тилга оладилар. Улар ўлмган, қалбимизда мангу яшайдилар”.

Украина даштларига сургун қилинган ўзбеклар Херсон вилоятига қарашли ерларда пахта экиб-ундирибгина қолмай, иккинчи жаҳон уруши бошланиши билан қўлларига қурол олиб, мамлакатни ҳимоя ҳам қилдилар. Ана шу йилларда биргина Скадовск туманидаги “2-Пахтачилик” совхозида хизмат қилган 25 нафар ўзбек пахтакори ҳам қаҳрамонларча ҳалок бўлди.

Буни қаранг, тинч-осуда ҳаётини барбод этиб, нафақат яқин қариндош-уруғлари, балки киндик қони тўкилган Ватанидан ҳам жудо қилинган, мол-мулкни қароқчиларча талаб, ўзлаштириб олганига қарамай, собиқ “қулоқ”лар сотқинлик қилмай, душманга ёлланмай, Шўро давлатини қаҳрамонларча ҳимоя қилганлар. Хўрланган, жабрланган кишиларнинг инсоний ғурурлари қанчалик баланд бўлганига таҳсинлар айтмасликнинг иложи йўқ!

Шўро давлати ўзининг оғир кунларида бу одамларнинг ёрдамига суянди. Аммо уруш тугаб, Херсон вилоятидаги вайрон бўлган пахтачилик совхозларини қайта тиклашнинг иложи бўлмай, собиқ “қулоқ”лар яна Ўзбекистонга қайтарила бошланганида уларнинг ўз уйларига, қишлоқлари, ҳатто туманларига ҳам қайтиб келиши учун рухсат берилмади. Уларнинг тиришқоқликлари, меҳнатсеварликлари, мўмин-қобилликлари орқасида комсомолга, олий ўқув юртига, “тузукроқ” корхоналарга кириб қолган фарзандлари “қулоқ”лар сифатида бу жойлардан ҳам ҳайдаб чиқарилди. Ана шу фарзандларнинг ота-оналари пахта нималигини билмаган даштларда “оқ олтин” ўстириб, урушгача бўлган даврда Шўро давлатининг иқтисодий қудратини мустаҳкамлаш ишига ўз ҳиссаларини кўшдилар. Уруш йилларида эса бошқа украинлар, херсонликлар сингари эвакуация қилинмаганларига ва душманга тирик ўлжа сифатида қолдирилганларига қарамай, Шўро давлатини мардона ҳимоя қилдилар.

Бу “лирик чекиниш”дан кейин яна хотираларга қайтак:

“1942—43-йиллар,— деб давом эттиради Шоюсуф Шоносиров хотирасини,— оиламизни ҳарбий лагерга ишла тиш учун жўнатишди. 1943 йилнинг июнь ойларида мен ва опамлар фашистларнинг вагонларига чиқарилиб, улар томонидан босиб олинган Польшага, ундан кейин Германияга олиб кетилиш арафасида эдик. Шунда румин аскарлари бизни қутқариб қолишган. Урушда нималар бўлмайди, дейсиз? Кимдир кимнинг омон қолишига сабабчи ҳам бўлар экан...”

Шундан сўнг биз яна Украина ўрмонларида, ертўла-ларда яшаганмиз. Душман енгилганидан сўнг биз ҳам озод-ликка чиққан эдик. Фашистлардан қолган қурол-яроғларни эса йиғиб, тўплаб, ўша жойнинг комендантига топши-рар эдик...”

Херсон вилоятига сургун қилинган ватандошларимиз НКВДнинг доимий назорати остида турганлари сабабли, юқорида айтиб ўтганимиздек, ҳатто уруш йилларида ҳам эвакуация қилинмаган. Натижада 1933 йилдаги очарчи-ликдан омон қолган кишиларнинг бир қисми уруш йил-ларида тутдек тўкилган.

Херсон вилоятига бадарға этилган кишилар орасида 1895 йили туғилган **Носир Одиллов** ҳам бўлган. У 1931—1941 йилларда Скадовск туманидаги 1- ва 2-Пахтачилик совхозлари, кейин эса пахта тозалаш заводида ишлаган. У мазкур туманга кўчириб келтирилганда оиласида, хотини Ибодат аядан ташқари, еттита фарзанди ҳам бўлган. Жафокаш оила Херсон вилоятида яшаган йилларида яна етти нафар фарзанд кўрган. Аммо 1945 йилда бу оилада фақат етти болагина қолган. Уруш бошланиши билан оила бошлиғи ҳаракатдаги армия сафига олинган ва у 1945 йил сентябрида, тирик қолган фарзандлари бағрига қайтгунига қадар, Украинани озод этишда иштирок қилган.

Скадовск туманидаги маҳаллий раҳбарлар ҳам, деҳқонлар ҳам пахта ўстириш тўғрисида ҳатто ибтидоий тасаввурга эга бўлмаганлари учун улар тумандаги пахта экиш ишларини йўлга қўйишни Носир Одилловга топширганлар. 1- ва 2-Пахтачилик совхозларида стратегик аҳамиятга молик экинни экиш ишлари ривож топгач, Носир Одиллов пахта тозалаш заводида барпо этишга киришган за бир мунча муддат мобайнида шу заводга раҳбарлик қилган.

Одилловлар оиласи “муштумзўр”лар оиласи сифатида тугатилганда, уларга қарашли ер-сув, мол-мулк давлат фойдасига мусодара этилган. Аммо Носир Одиллов она-Ватанига қайтганидан кейин уй-жойларини қайтариб олиш ташвиши билан банд бўлмади. Аксинча, фарзандларининг янги ҳаётни бошлашларида тўғри йўлни кўрсатиб, уларнинг халқ ва мамлакат манфаати билан яшовчи кишилар бўлиб улғайишларига ёрдам берди.

Юқорида келтирилган рўйхатда Ойша ва Каромат Умархўжаеваларнинг исмлари ҳам тилга олинган. Бири 1888 йили, иккинчиси эса 1882 йили таваллуд топган бу икки аёл Аҳмадхўжа Умархўжаев деган табибнинг хотинларидир. Табибнинг Каромат аядан туғилган Рашид ва Турғун исмли фарзандлари ота-оналари билан бирга Херсон вилоятига сургун қилинганларини айтадилар. Чунончи, **Турғун Умархўжаев** комиссия номига ёзган аризасида: “Сургун қилинганлар орасида ота-онам ва мен ҳам бор эдик. Ўша йили НКВД ходимлари ҳеч қандай ҳужжатсиз, суд қарорисиз уй-жойларимизни, мол-мулкимиз-

ни мусодара қилишган. Херсон вилоятида 1930 йилдан (тўғрироғи, 1931 йилдан — Н.К.) 1946 йилнинг 20 декабригача сургунда бўлди. 1941 йил июль ойидан 1943 йилнинг сентябрь ойигача вақтинчалик фашист қўшинлари томонидан босиб олинган ҳудудларда яшадик”, дейди ва сургундалик вақтида балоғат ёшига етмаган бўлса ҳам, совхозда ҳар хил оғир меҳнат билан шуғуллангани учун саломатлиги яхши эмаслигини қайд этади ҳамда моддий ва маънавий ёрдамга муҳтож эканлигини яширмайди.

Ушбу мақолада Херсон вилоятига сургун қилинган барча ватандошларимиз ҳақида ҳикоя қилиш ниятида эмасмиз. Бунинг ҳеч бир иложи ҳам йўқ. Аммо айни пайтда яна бир-икки жабрдийда оила аъзоларини тилга олмай ҳам ўта олмаймиз. Шундайлардан бири андижонлик **Фозил Раҳимбердиев** (1888 йилда туғилган)нинг оиласидир. Фозил ва Энахон Раҳимбердиевлар Херсон вилоятига Фотимахон ва Орифжон деган фарзандлари билан бирга бадарға этилиб, ўша ерда Шодмон ва Шарофат исмли яна икки фарзанд кўришади. Шўро давлати Раҳимберди отанинг фақат Фозил исмли ўғлинигина эмас, балки унинг укаларини ҳам иссиқ ўрнидан маҳрум қилган. Андижонлик **Фаттоҳ Сатторов** комиссия номига йўллаган хатида шу ҳақда бундай маълумотни берган:

“Бобом Раҳимберди Амин ҳожининг ўғиллари бўлмиш (яъни менинг отам ва амакиларим) — Раҳимов Фозилжон, Раҳимов Зокиржон ва Раҳимов Сатторжон Андижон вилояти Асака туманидаги Занкан қишлоғида туғилиб, ҳаммалари оила аъзолари билан бирга бир ҳовлида яшаганлар. Лекин оталаримиз оила аъзолари билан бирга 1931—32-йиллар ичида киндик қони тўкилиб, туғилиб ўсган она қишлоғидан ваҳшийларча, зўравонлик билан олис жойларга сургун қилинган ёки маъмурий равишда кўчирилган.

1931 йилда бобомнинг катта ўғиллари Раҳимбердиев Фозилжон оила аъзолари билан бирга Украинанинг Херсон вилояти Каховка туманидаги 2-Пахтачилик совхозига махсус меҳнат сургунига жўнатилиб, 1947 йилда сургундан бўшатиб, рухсат беришгач, оила аъзолари билан Занкан қишлоғига кўчиб келган ва бир хароба кўлбада яшаган. Ота жойини беришмаган.

Бобомнинг иккинчи ўғиллари Раҳимов Зокиржон ва учинчи ўғиллари Раҳимов Сатторжонлар оила аъзолари билан Тошкент вилояти Бекобод туманидаги “3-Далварзин” пахтачилик совхозига 1932 йилда меҳнат сурғунига жўнатилганлар. Зокиржон Бекободдан урушга кетиб, қахрамонларча ҳалок бўлган. Унинг оиласи фарзандлари билан бирга 1955 йилда Бекободдан Андижон вилояти Жалолқудуқ туманидаги Жанубий Оламушук қўрғонига кўчиб борган ва ҳозиргача ўша жойда яшаб келмоқда.

Учинчи ўғиллари Раҳимов Сатторжон (яъни менинг отам) оила аъзолари билан 1939 йилда Андижон шаҳрига (яъни онамнинг туғилган жойига) кўчиб борган ва шу ердан урушга кетиб, касаллик билан қайтиб келган, сўнгра шу жойда вафот қилган. Ҳозирда биз, фарзандлари, Андижон шаҳар, Сужоат, 2-торкўча, 5-уйда яшаяпмиз.

Ўша вақтда ота-боболаримизнинг доимий яшаш жойи бўлган Занкан қишлоғида: уй-жойлар, боғ-ҳовлилар, отхона, молхона, қўйхона, омборхона, меҳмонхона, мактабхона (алоҳида мактабхона қурдириб, ўз ҳисобидан маълумга ҳақ тўлаб, қишлоқ болаларини ўқиттирган), жувозхона, деҳқончилик қилиш учун очиқ ер майдонлари, чорва ҳайвонларини боқадиган қўриқхона, мол, қўй, от, товуқ, уй анжомлари, гиламлар ва шу каби шахсий мулкларимиз зўравонлик билан, ҳеч қандай ҳужжатсиз, имзосиз ноҳақ босиб олиниб, ҳозирги жамоа мулкига кўшиб олинган...”

20-йилларнинг охири — 30-йилларнинг бошларидаги жамоа хўжаликлари ана шундай миллий капиталист-бойларни хонавайрон этиш ҳисобига барпо этилган. Жамоа хўжаликлари тузумининг “тантана қилиши” шундай адолатсизлик, зўравонлик ва қароқчиликнинг давлат сиёсати даражасига кўтарилиши билан амалга оширилган.

Хат муаллифи давлат томонидан шармандаларча тортиб олинган мол-мулк тўғрисида маълумот берар экан, яна бундай сўзларни илова қилган:

“Отам Раҳимов Сатторжоннинг бизга айтиши бўйича, акаси Зокиржон, яъни ака-ука оила аъзолари билан 1932 йилда бир кечада “учлик” томонидан: бир қатор кийим-кечак, чой қайнатиш учун 1 та қора қумғон, чой дамлайдиган тунука чойнак, 5—6 та пиёла, 2 тадан кўрпа,

тўшак, болиш олишга рухсат этилган ва шу вақтнинг ўзида бола-чақаси билан олган нарсалари аравага юклатилиб, вокзалдан “қизил вагон”ларга қамаб, Бекободга жўнатилиб юборилган экан”.

Тахмин қилиш мумкинки, Фозил Раҳимбердиев Херсон вилоятига сургун этилганда, машъум “учлик” бундан кўра кўпроқ нарса ва буюмларни олиб кетишига рухсат бермаган. Боннқа ватандошларимиз ҳам барча мол-мулк ва уй-жойларидан жудо бўлган ҳолда бир-икки тугун билангина бегона юртларга бадарға қилинган.

1931 йил 30 август куни **Тўрахонов Абдуғаффор**га тегишли мол-мулкнинг мусодара этилиши муносабати билан тузилган ҳужжатдан ўзига тўқ бир оиланинг қандай қилиб қашшоқ кимсаларга айлантирилган ҳолда сургун қилингани аён кўринади. Бу ҳужжатга қараганда, Абдуғаффор Тўрахоновга тегишли бўлган иморат 2555 сўмга, мол-мулки эса 2446 сўму 40 тийинга баҳоланган. Унинг ихтиёридаги уй ҳайвонлари эса умуман баҳоланмай, тортиб олинган. Жами 5001 сўму 40 тийин деб баҳоланган мол-мулк ва буюмлар бечора оиланинг бир умр мобайнида тўплаган, бир қисми эса ота-онасидан мерос бўлиб қолган бойлиги эди.

Худди шундай “қароқчилик рўйхатлари”дан бири Тошкент вилоят давлат архивида сақланади. **Мадалимов Абдулҳай**нинг “қулоқ” сифатида бадарға этилишидан олдин унинг уй-жойини 1930 сўмга, мол-мулкни 970 сўмга, уй анжомларини эса 360 сўмга баҳолаб, бу сонларнинг йиғиндисини 2387 сўмга чигирганлар. Ҳолбуки, ушбу сонларнинг йиғиндиси 3260 сўмни ташкил этади. Жамият аъзоларининг тақдирини белгиловчи кишилар **Абдулҳай Мадалимов**ни “қулоқ” қилибгина унинг уй-жой ва мол-мулкию уй анжомларини тортиб олганлари ва уларга энг паст нарх қўйганларига қарамай, яна орадан 873 сўмни ўмариб қолганлар.

Тўғри, “қулоқ” қилинган кишиларнинг кичик бир қисмини бадавлат кишилар ташкил этишган. Юқорида тилга олинган **Абдуғаффор Тўрахонов** ҳам қишлоқдаги камбағал хўжалик эгаси бўлмаган. Унинг ўзига тўқ оила бошлиғи бўлгани — айби эмас. Аксинча, яқин ва узоқ ўтмишимиздаги бадавлат кишиларнинг аксарӣ саховатли

бўлиб, улар турли-туман хайрия жамиятларию бева-бечораларга эҳсон бериб турганлар. Бундай кишиларни хонавайрон этиш — қароқчиликнинг айнан ўзидир.

Абдулҳай Мадалимовнинг қатағон этилишининг сабаби ҳам унинг бойлигида. Қизиғи шундаки, бу бойликка нафақат Шўролар давлати, балки унинг таъмагир маҳаллий амалдорлари ҳам кўз олайтирганлар.

Қатағон даври қурбонининг шу кеча-кундузда ҳаёт бўлган фарзанди **Абдулаҳад Мадалимов** шу ҳақда, умуман, отасининг ҳибсга олиниш воқеаси тўғрисида бундай ҳикоя қилади:

“Ўн беш кишидан иборат катта оиланинг соҳиби — отамиз Абдулҳай Мадалимов 1873 йилда таваллуд топган. 1931 йилнинг 30 августида Тошкент вилоятининг Қўйлиқ қишлоғида тузилган “Ворошилов” жамоа хўжалигида ишлаб юрган пайтларида тўсатдан даладан қўллари орқасига боғланган ҳолда уйимизга олиб келинди. Ҳеч қандай айби бўлмаганига қарамай, уй-жойимиз, мол-мулкимиз, ер-сувимиз мусодара этилиб, бутун оиламиз юртимиздан қувилди-да, “қулоқ” бўлиб қолдик.

Марҳум онамиз оиламиз бошига тушган мусибатдан дод-вой солган, араваларда фақат уст-бошларимиз қолдирилган ҳолда темир йўл бекатига йўл олдик. Отамиз ва оиламизнинг кўпчилик қисми юк вагонларига чиқарилиб, қий-чувлар билан Тошкентдан, кўплар қатори, олиб чиқиб кетилдик.

Отамизнинг катта умр йўлдошлари вафот этиб, олти фарзандлари етим қолганидан кейин у киши янгидан уйланган, олган хотинлари беш йилда тўрт фарзанднинг онаси бўлиб, оилада ўн фарзандни эплаш қийин бўлгандан кейин бизнинг онамизга уйланиб, яна икки фарзанд (мен ва синглим), жами 12 бола оила туркумида яшашган экан.

Отамизни қатағон қилишган пайтда мен 3 яшар, синглим 10 ойлик бола эканмиз. Тоғаларимиз тилхат бериб, отамиз сургун манзилига етиб жойлашганларидан сўнг бизни ўша ерга олиб бориб қўйиш кафолатини ўз бўйнига олишган. Лекин энкеведечилар ҳар ой ва ҳафталарда бир неча бор пўписа билан келишаверганлари сабабли бизни Тожикистоннинг Ашт туманига, танишлариникига яши-

риб қайтишган экан. У ерда биз 1932 йилнинг қишигача турдик. 1933 йили очарчилик бошлангани туфайли бизни олиб келишди-да, бир йилча бувимизникида турдик. Шундан сўнг “4-Охунбобоев” жамоа хўжалигига кўчиб ўтдик.

Бизнинг уйларимизга бева-бечоралар эмас, “Ворошилов” колхозининг бош бухгалтери, колхоз раиси Пўлатов Орифжон ака ва Шомуротов Меливой акалар бола-чақаси билан кўчиб киришган, бир қисмини алоқа бўлимига (почтага) беришган экан. Отамизни ва яна 15—16 оилани колхоз парткоми секретари (исм-шарифини тушириб қолдирдик — *Н.К.*) қатағон қилибгина қолмай, мол-мулкларнинг кераклисини ўзлаштириб олган ҳам, дейишади.

Шундай қилиб, 1941 йили уруш бошланиб, мен 7-синфни битириб, 13 яшар бола онамга кўмаклашиш учун далада от миниб, пахта етиштира бошладик. Ва 1943 йилда колхоз аҳволи жуда ёмонлашгандан кейин тоғамизникига эски кўрпа-ёстиқлар билан кўчиб бордик ва онамиз оғир касалга дучор бўлиб, ётиб қолдилар...”

Абдулаҳад Мадалимовнинг ариза-хатини ўқир экансиз, кўз олдингиздан Шўро давлати туфайли ҳаёт хонавайрон бўлган катта оиланинг ўзбек диёрида қолган жабрдийда аъзолари бирма-бир ўтади. Агар, буларки шу даражада азоб-уқубат чеккан бўлсалар, у ҳолда кийим-кечагидан тортиб идиш-товоғигача, уй-жойидан тортиб мол-мулкигача — ҳамма нарсаси 2.387 сўмга баҳоланиб, сўнг тортиб олинган, мол ташишга мўлжалланган вагонларда ярим оч-ярим яланғоч ҳолда Херсон вилоятига етиб борган ва у ерда қулларча турмуш кечирган оиланинг аҳволи қандай кечди экан?!

Афсуски, камина Украина даштларида сургунлик йилларини ўтказган кишилардан ўз хотираларини комиссияга ёзиб беришни қанчалик сўрамай, улардан бирортаси илтимосимни бажо келтирмади: сарсонлик — саргардонликда кечган ҳаётни эслашнинг ўзи бўлмайди!

Ҳатто эслаш ҳам оғир бўлган ҳаётни “жаҳондаги энг демократик, энг инсонпарвар” давлат ўз фуқароларига қандай раво кўрди экан?! Наҳотки, бу фуқароларни турли гуруҳларга ажратиб, уларнинг бир қисми учун жаннатни ваъда қилган бўлса-ю, иккинчиси учун бир зумда, осон-гаров дўзахни қуриб қўйган бўлса!?

Абдулхай Мадалимовнинг 9 кишидан иборат биласи 1931 йил сентябридан 1944 йил октябрига қадар Скадовск туманидаги Ястребово қишлоғида Украина ССР НКВДси махсус комендатурасининг назорати остида яшади ва пахтачилик билан шуғулланди. Оила бошлиғи 1937 йил 20 сентябрда ўша ерда вафот этди. Абдимавлон Сталинград бўсағасидаги жанглarda қахрамонларча ҳалок бўлгани учун собиқ “қулоқ”лар Ватан урушида мусибат кўрган оила сифатида 1944 йили Ўзбекистонга биринчи бўлиб қайтиб келиш имконига эга бўлди. Лекин, барибир, уларнинг манглайига “қулоқ фарзанди” деган тамға босилган эди. Шу тамға туфайли 3 яшарлигида ота-онаси билан бирга сургун қилинган Малик Мадалимов ҳатто 50-йилларнинг бошларида ҳам ишга олинмади...

Комиссия номига келган аризаларни варақлар экансиз, ватандошларимиз бошига тушган мусибатли кунлар бутун даҳшати билан хотирага тушади. Тақдири Шўро давлатининг қатағон машинаси томонидан мажақланиб ташланган кишилар кўз олдингиздан саф тортиб ўта бошлайдилар. Уларнинг қанчаси олис ва бегона ўлкаларда, номаълум қабрлар ичида ётибди. Уларнинг қанчаси — ҳатто барҳаёт бўла туриб ҳам — ўзлари ҳақида бирор нишон бермай келмоқдалар. Яна неча-неча минглаб қатағон этилган оилалар ҳақида бирор жойда маълумот учратмайсиз. Ҳолбуки, улар қатағон даври қурбонлари сифатида ўзбек халқининг Хотира китобидан жой олишлари лозим.

**1930—1931 ЙИЛЛАРДА ФАРҒОНА ВОДИЙСИДАН ХЕРСОН
ВИЛОЯТИ КАХОВКА ТУМАНИГА СУРГУН ҚИЛИНГАН,
1937—1938 ЙИЛЛАРДА ҚАТАҒОН
БЎЛГАН ВАТАНДОШЛАРИМИЗ**

1. АБДУЛЛАЕВ Отақосим. Бувайда тумани Қорақум қишлоғида 1902 йилда туғилган. Ўзбек. 1-Пахтачилик совхозида ишчи бўлиб ишлаган. 1938 йилда қатағон этилиб, 1989 йил 16 майда (вафотидан сўнг) оқланган.

2. АБДУЛЛАЕВ Ҳусанбой. Бувайда туманидаги Қариқишлоқда 1887 йилда туғилган. Ўзбек. 2-Пахтачилик сов-

хозида ишчи бўлиб ишлаган. 1938 йилда қатағон қилиниб, 1989 йил 16 майда (вафотидан сўнг) оқланган.

3. АБДУРАҲМОНОВ Ҳакимжон. Баҳринчавкан қишлоғида 1896 йилда туғилган. Ўзбек. 2-Пахтачилик совхозининг пахтакори. 1938 йилда қатағон қилиниб, 1989 йил 16 майда (вафотидан сўнг) оқланган.

4. АБЗАЛОВ Абдулкарим. Қўқон тумани Сулаймон қишлоғида 1890 йилда туғилган. Ўзбек. 2-Пахтачилик совхозининг пахтакори. 1938 йилда қатағон қилиниб, 1989 йил 16 майда (вафотидан сўнг) оқланган.

5. АЛИСАЙДОВ Маҳмуджон. Зарбадаҳ қишлоғида 1898 йилда туғилган. Ўзбек. 2-Пахтачилик совхозининг ишчиси. 1938 йилда қатағон қилиниб, 1989 йил 11 апрелда оқланган.

6. ИБРОҲИМОВ Соипжон. Пуштин қишлоғида 1910 йилда туғилган. 2-Пахтачилик совхозининг ишчиси. Ўзбек. 1938 йилда қатағон қилиниб, 1989 йил 20 июнда оқланган.

7. ИСМАТУЛЛАЕВ Бурҳайит. Норин тумани Чалангибекат қишлоғида 1867 йилда туғилган. Ўзбек. 2-Пахтачилик совхоз ишчиси. 1938 йилда қатағон қилиниб, 1989 йил 29 майда оқланган.

8. МАДАЛИЕВ Эгейали. Конзор қишлоғида 1909 йилда туғилган. 2-Пахтачилик совхозида ишлаган. 1938 йилда қатағон қилиниб, 1989 йил 11 апрелда оқланган.

9. МАДАЛИЕВ Мўйдин. Бултон қишлоғида 1884 йилда туғилган. Ўзбек. 2-Пахтачилик совхозида ишлаган. 1938 йилда қатағон қилиниб, 1989 йил 11 апрелда оқланган.

10. МАМАЖОНОВ Иброҳим. Толлитепа қишлоғида 1910 йилда туғилган. 2-Пахтачилик совхозида ишлаган. 1938 йилда қатағон қилиниб, 1989 йил 11 апрелда оқланган.

11. МАМБОЕВ Мирзабой. Шўрқишлоқда 1900 йилда туғилган. 2-Пахтачилик совхозининг ишчиси. 1938 йилда қатағон қилиниб, 1989 йил 19 майда (вафотидан сўнг) оқланган.

12. МАВЛОНОВ Рустамбек. Чўлпони қишлоғида 1902 йилда туғилган. 2-Пахтачилик совхоз ишчиси. 1937 йилда қатағон қилинган. 1989 йил 12 майда оқланган.

13. МИРЗАҚОСИМОВ Ҳожимунаввар. Найман қишлоғида 1892 йилда туғилган. 2-Пахтачилик совхози ишчиси. 1938 йилда қатағон қилиниб, 1989 йил 29 майда оқланган.

14. ОДИНАЕВ Аҳмадали. Бекобод қишлоғида 1872 йилда туғилган. Ўзбек. 2-Пахтачилик совхозида ишлаган. 1938 йилда қатағон қилиниб, 1989 йил 11 апрелда оқланган.

15. ОТАБОЕВ Ҳакимжон. Олақанот қишлоғида 1878 йилда туғилган. 2-Пахтачилик совхозининг ишчиси. 1938 йилда қатағон этилиб, 1989 йил 11 апрелда (вафотидан сўнг) оқланган.

16. РАҲМОНҚУЛОВ Абдурахмон. Норин тумани Боғқли қишлоғида 1878 йилда туғилган. 2-Пахтачилик совхози ишчиси. 1938 йилда қатағон қилинган ва 1989 йил 26 майда оқланган.

17. РАҲМАТОВ Йўлдош. Оқдарё қишлоғида 1908 йилда туғилган. 2-Пахтачилик совхози ишчиси. 1938 йилда қатағон қилинган. 1989 йил 10 майда (вафотидан сўнг) оқланган.

18. СОБИРОВ Раимжон. Шаҳрихон шаҳрида 1878 йилда туғилган. 2-Пахтачилик совхозида ишлаган. 1938 йилда қатағон қилинган. 1989 йил 11 апрелда оқланган.

19. СОДИҚОВ Ғиёс. Бағдод тумани Бахт қишлоғида 1886 йилда туғилган. 2-Пахтачилик совхозида ишлаган. 1938 йилда қатағон қилиниб, 1989 йил 11 апрелда оқланган.

20. СОЛИБОЕВ Абдулғани. Учқўрғон қишлоғида 1883 йилда туғилган. Ўзбек. 2-Пахтачилик совхози ишчиси. 1938 йилда қатағон қилиниб, 1989 йил 29 майда оқланган.

21. САЛИМБОЕВ Бобоҳоди. Учқўрғон қишлоғида 1867 йилда туғилган. 2-Пахтачилик совхозида ишлаган. 1938 йилда қатағон этилиб, 1989 йил 11 апрелда оқланган.

22. САЛИМБОЕВ Насриддин. Норин тумани Қарғали қишлоғида 1892 йилда туғилган. 2-Пахтачилик совхози ишчиси. 1938 йилда қатағон қилинган. 1989 йил 10 майда оқланган.

23. САРИКОВ Кўчқор. Бултон қишлоғида 1889 йилда туғилган. 2-Пахтачилик совхозида ишлаган. 1938 йилда қатағон қилинган. 1989 йил 11 апрелда оқланган.

24. СОТИМХЎЖАЕВ Ғозибек. Асака тумани Олақанот қишлоғида 1878 йилда туғилган. 2-Пахтачилик совхози

ишчиси. 1938 йилда қатағон қилинган ва 1989 йил 16 майда (вафотидан сўнг) оқланган.

25. СУЛАЙМОНОВ Мавлон. Жунтепа қишлоғида 1895 йилда туғилган. Ўзбек. 2-Пахтачилик совхози ишчиси. 1938 йилда қатағон қилинган. 1989 йил 11 апрелда оқланган.

26. УЗОҚОВ Аҳмад. Дўлан қишлоғида 1893 йилда туғилган. 2-Пахтачилик совхози ишчиси. 1938 йилда қатағон қилинган ва 1989 йил 11 апрелда оқланган.

27. ХОЛМАТОВ Ўринбой. Асака қишлоғида 1892 йилда туғилган. Ўзбек. 2-Пахтачилик совхозиди ишлаган. 1937 йилда қатағон қилинган ва 1989 йил 30 майда оқланган.

28. ХУДОЙБЕРДИЕВ Раҳмонберди. Чуранди қишлоғида 1889 йилда туғилган. Ўзбек. 2-Пахтачилик совхози ишчиси. 1938 йилда қатағон қилинган ва 1989 йил 16 майда (вафотидан сўнг) оқланган.

29. ҚОРАБОЕВ Ҳасанбой. Бағдод тумани Қораунтин қишлоғида 1891 йилда туғилган. 2-Пахтачилик совхози ишчиси. 1938 йилда қатағон қилиниб, 1989 йил 29 апрелда (вафотидан сўнг) оқланган.

30. ҲАСАНОВ Ботирхожи. Ражигарди қишлоғида 1924 йилда туғилган. 2-Пахтачилик совхози ишчиси. 1937 йилда қатағон қилинган ва 1989 йил 29 майда оқланган.

31. ҲАСАНОВ Хўжамқул. Қурама қишлоғида 1907 йилда туғилган. Ўзбек. 2-Пахтачилик совхози ишчиси. 1938 йилда қатағон қилинган ва 1989 йил 17 июнда оқланган.

32. ҲАСАНОВ Бойсихўжа. Тожикистондаги Конибодом туманининг Патар қишлоғида 1897 йилда туғилган ва 1989 йилда оқланган.¹

ВАТАНДОШЛАРИМИЗ НЕГА “ҚУЛОҚ” ҚИЛИНГАН?

Жамият аъзоларининг, халқнинг мол-мулкини талаш эвазига қадди-қоматини тиклаган Шўро давлати бу беҳисоб мол-мулк эгаларини шу тарзда ноқонуний равишда “муштумзўр”лар (“қулоқ”лар) деб эълон қилди. Уларни

---

¹ Мазкур рўйхат Херсон вилояти Ўлкашунослик музейи маълумотлари асосида тузилди.

киндик қонлари тўкилган жойлардан қувиб, бошқа халқлар яшаган, бошқача миллий расм-русумлар ҳукмронлик қилган, аҳолиси бошқа тилда сўзлаган олис ва бегона юртларга бадарға этди. Ана шу ўта адолатсизлик ва ҳақсизлик йилларида қанчадан-қанча тақдирлар мажруҳ этилди, халқнинг генетик илдизига болта урилиб, унинг келажакда миллат сифатида йўқола боришига шарт-шароитлар яратила бошланди.

Хатлар, аризалар, шикоятлар... Уларнинг кўпчилиги 30-йилларда Украинага сургун қилинган ватандошларимизнинг фарзандларидан келган. Афсуслар бўлсинки, ўша йилларда ноҳақ жабр-зулм кўрган бундай кишиларнинг сон-саногини ҳеч қачон билолмаймиз. Негаки, бундай рўйхатларни бирор марказлаштирилган комиссия эмас, балки жойлардаги “учлик”лар тузган ва шу “учлик”лар томонидан тузилган рўйхатлар марказий архивларга келиб тушмаган. Шунинг учун ҳам 30-йилларнинг бошларида Украина, Молдавия ва Россияга сургун қилинган ватандошларимизнинг қанча бўлгани ҳамон номаълум бўлиб келмоқда...

30-йилларнинг бошларида оммавий равишда амалга оширилган бундай мислсиз адолатсизлик, ошкора зулм ва зўравонликдан мақсад нима эди? Бу саволга жавоб бериш учун аввало ўша йилларда ўйлаб чиқарилган “муштумзўр” — “қулоқ” атамалари тўғрисида мухтасар маълумотни бериш лозим бўлади.

Шўро давлати ўзини йўқсиллар давлати деб эълон қилган. Унинг мақсади 1917 йил октябрига қадар эмин-эркин турмуш кечирган халқ қатламини йўқотиш ва “алиф”ни калтак дегувчи кучларга таянган ҳолда ҳали тарих кўрмаган давлат тузумини барпо этиш эди. У шу мақсадда халқнинг ўзига тўқ қисмини “муштумзўр”лар ёхуд “қулоқ”лар деб эълон қилди ва уларни синф сифатида тугатишни ўз олдига мақсад қилиб қўйди.

Шўро давлати назарида, “муштумзўр”лар ер-сувга эга бўлган, деҳқончилик соҳасида тадбиркорлик кўрсатган ва шу туфайли эмин-эркин яшаётган кишилар бўлиб, чор ҳокимияти гўё уларга таянган, гўё уларнинг қишлоқ аҳлини талашига кенг имкониятлар яратган эди. Бу — масаланинг, шубҳасиз, фақат бир томони. Иккинчи томони

шундаки, давлат ва жамоа хўжаликларини яратиш ва шу орқали иқтисодий қувватини мустаҳкамлаш вазифасини ўз олдига қўйган Шўро давлати халқнинг худди шу қисмини таламоқчи, унинг мол-мулкани, ер-сувини тортиб олмоқчи бўлган. Уларни синф сифатида тугатиб, камбағал деҳқонларни давлат ва жамоа хўжаликларида қул сифатида ишлатиш, қарийб текин ишчи кучини яратиш боши берк кўчага кириб бораётган Шўро давлати учун бирдан-бир нажот йўли бўлиб кўринди. У 1929 йилдан бошлаб “қулоқ”ларни чегаралаш сиёсатини олиб борди, уларга катта солиқлар чиқарди, улардан олинажак ғаллага қатъий нарх белгилади. Ҳар томондан сиқила бошлаган, ҳаракат ва фаолият майдонлари чекланган “қулоқ”лар тез орада сина бошладилар. Уларнинг фалажланган ҳолатидан фойдаланган Шўро давлати 1930 йил 5 январда қабул қилган қарори билан “қулоқ”ларни энди синф сифатида тугатишга киришди. Шу ойнинг ўзидаёқ Ўзбекистон К/б/П МҚ қошида “қулоқ”лар ва бойларни тугатишга тайёргарлик кўриш ва ўтказиш бўйича республика комиссияси тузилди. 8 январь куни Сретен кўрғонида бўлиб ўтган батрак ва камбағаллар йиғилиши “қулоқ”ларни синф сифатида тугатиш тўғрисидаги Шўро давлатининг қарорини бир оғиздан маъқуллаб, 23 “қулоқ” хўжалигини ўз ичига олган рўйхатни тасдиқлади ва бу рўйхатдаги кишиларнинг мол-мулкларини мусодара этиш, ўзларини эса бадарға қилиш тўғрисида қарор қабул қилди. Бу рус кўрғонининг ташаббусидан рағбатланган бошқа жамоа хўжаликлари ҳам республикада “қулоқ”ларни тугатиш бўйича ўзаро мусобақани бошлаб юбордилар.

Хуллас, 1930 йилнинг ўзидаёқ Ўзбекистонда 2648 та бойлар ва “қулоқ”лар хўжалиги тугатилиб, қишлоқ аҳлининг тадбиркор қисми оёғига болта урилди.

Айрим маълумотларга қараганда, ўша йилларда Ўзбекистондан Украина республикаси ва Ставрополь ўлкасига 10 минг оила бадарға қилинди.

Шўро давлатининг бундай ғайриинсоний сиёсатини амалга оширишдан мақсади, биринчидан, юқорида айтиб ўтилганидек, қишлоқдаги ўзига тўқ, бинобарин, давлатдан на моддий, на маънавий мадад кутмаган, ҳатто унинг қишлоқ хўжалиги билан боғлиқ сиёсатини қўллаб-

қувватламаган кишиларнинг ер-суви, мол-мулкани тортиб олиш, иккинчидан, бу тортиб олинган бойлик ва ишлаб чиқариш воситалари ҳисобига жамоа ва давлат хўжалиқларининг дастлабки моддий базасини яратиш, учинчидан, камбағал деҳқонларнинг бу хўжалиқларга “ўз хоҳишлари” билан киришларига эришиш ва уларнинг арзон меҳнатидан фойдаланиш, тўртинчидан, “қулоқ” қилинган кишилар ёрдамида, масалан, Украинанинг иқлими Ўзбекистонга яқин зонасида пахтачилик совхозларини ташкил этиш ва пировардида, пахта ёрдамида СССРнинг моддий имкониятларини яхшилаб олиш, ниҳоят, бешинчидан, келажакда турли халқлар устидан олиб борилиши мўлжалланган даҳшатли тажрибаларни синовдан ўтказиш эди.

Шўро давлати ўз олдига қўйган бу ғайриинсоний ва ғайримаданий мақсадларига асосан эришди. Мол-мулклари, ер-суви тортиб олинган “қулоқ”лар ҳисобига қадди-қоматини тиклади. Жамоа ва давлат хўжалиқларига жалб этилган текин кучлар ёрдамида “социалистик қурилиш”нинг моддий базасини яратди. Пахта мустақиллигига эришди. Орадан бир неча йил ўтгандан кейин эса, 30-йилларда қозонилган тажрибалардан фойдаланган ҳолда миллионлаб кишиларни абадий музликлар ўлкасига олтин саноатини йўлга қўйиш ва ўрмон кесиш учун юборди. Кейин, иккинчи жаҳон уруши йилларида эса, Крим ва Кавказда яшовчи бутун-бутун халқларни шўро мамлакати бўйлаб сочиб юборди.

Шўро давлатининг фақатгина бир орзуси амалга ошмай қолди. Украинанинг Херсон сингари вилоятларига минглаб оилаларнинг кўчирилганига қарамай, у ерларда пахтачилик хўжалиги қарор топмади. Бир-икки кун териш билан тугамай, эртаси ҳам боягидай чаман бўлиб очилиб турадиган пахта украин халқининг дилига ўтирмади.

Шўро давлати ўзининг бу ғайриилмий ва ғайритабиий орзуси рўёбга чиқиши учун қанчадан-қанча ватандошларимизнинг бошларига ит кунини солмади, қанчадан-қанча ватандошларимизнинг йўл азобларидан, очарчилик ва қаҳатчиликдан, ғарбий ҳудудларни босиб олиб, фашизмга хос тартибларни ўрнатган душман зулмидан ҳалок бўли-

шига сабабчи бўлмади? Бу ҳам озлик қилганидек, иккинчи жаҳон урушидан кейинги йилларда афв этилган ватандошларимиз ўз юртларига қайтиб келганларидан кейин ҳам уларга — собиқ “қулоқ”лар”га меҳр-шафқат кўрсатиш ўрнига уларни яна сарсон-саргардон қилди.

2000 йил 9 Майда Хотира ва Қадрлаш ҳамда 12 майда Республикамиз Президентининг Фармойиши эълон қилинганига бир йил тўлиши муносабати билан мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини абадийлаштириш бўйича чора ва тадбирларни белгилар эканмиз, даставвал шахидлар хотираси олдида бош эгиб, тириклар дардига малҳам бўлишга ҳаракат қилишимиз лозим.

РУСТАМБЕК ШАМСУТДИНОВ

УКРАИНАГА БАДАРҒА ҚИЛИНГАН “ҚУЛОҚ”ЛАР

Ўзбекистоннинг Шўролар даври тарихида деярли ҳали қўл урилмаган мавзулардан бири “қулоқ”лар деб тамга кўйилиб, сўнг ўзга юртларга сургун қилинган деҳқонларимизнинг аянчли тақдири масаласидир. Яқин ўтмишда мазкур мавзуни ўрганиш ман этилганди. “Қулоқ”лар “қишлоқ буржуазияси”, “аксилинқилобчилар”, “халқ душманлари”, “социализм, колхоз душманлари” деган лаънатомуз номлар билан аталиб келинди. Мустақилликка эришганимиздан бери ҳам мазкур муҳим мавзу нима учундир тарихчиларимиз назаридан четда қолаётир. Халқимиз бошига тушган ана шу ачинарли, аламли қисматни ёритмай туриб тарихимизни тўлақонли ўрганиб бўлмайди.

Бу муаммони ҳал этишда Президентимиз И.А. Каримовнинг 1999 йил 12 майдаги Фармойишига мувофиқ Ўзбекистон Республикаси Вазирлар Маҳкамасининг 1999 йил 22 июлдаги “Ватан ва халқ озодлиги йўлида қурбон бўлган фидойилар хотирасини абадийлаштириш тўғрисида”ги қарори кенг имконият яратди.

Мустамлакачилик даврида қатағон этилган фидойи ватандошларимизни номма-ном аниқлаш, шаҳид бўлган юртдошларимиз номини абадийлаштириш ва келгуси авлодларга етказиш мақсадида кўп жилдлик “Қатағон қурбонлари” хотира китобини яратиш, хориждаги турли архив, музей, кутубхона ва бошқа илмий-маърифий муассасалар, мутахассислар билан алоқа ўрнатиш, ватандошларимиз ҳаёти, фаолиятига оид чет эллардаги мавжуд манбаларни излаб топиш ва ўрганиш мақсадида илмий экспедициялар ташкил этишдек улуғвор вазифалар белгилаб берилди.

Ўз-ўзидан равшанки, бу вазифаларни бажариш асносида тарихимизнинг “оқ доғлари”дан ҳисобланмиш “қулоқ”-

лар тарихи ҳам тадқиқ этилади. Зотан, ноҳақ қатағон қилиниб, ўзга юртларда шаҳид бўлиб, кафансиз кўмилган ватандошларимизни номма-ном аниқлаш, уларнинг ҳаёти ва фаолиятини, айниқса, Украина диёрида пахтачиликни жорий қилишдаги бунёдкорликлари, иккинчи жаҳон урушидаги иштироклари, ниҳоят, фожеали қисматини чуқур ўрганиш тарих фани олдидаги муҳим вазифалардандир. Айни шу талабдан келиб чиқиб, биз яқинда Ўзбекистонлик деҳқонлар, яъни “қулоқ”лар сургун қилинган Украинанинг Киев, Херсон вилоятларида бўлиб, давлат ва хавфсизлик хизмати архивлари, музей кутубхоналарида сақланаётган қимматли ҳужжат ва материаллар билан танишиш имкониятига эга бўлдик.

Ушбу тадқиқотимизда Ўзбекистондан сургун қилинган ватандошларимизнинг биргина Херсон вилоятидаги (бу вақтда округ бўлиб, Одесса вилоятига қараган) ҳаёти, хусусан, 1937—1938 йилларда қатағон қилинганлар тақдирига тўхталамиз.

Сталин шахсига сифиниш даврида биргина партия аъзолари эмас, балки бутун халқ қатағон объекти бўлган. Айниқса қишлоқ аҳолиси, деҳқонлар қатағондан чексиз азоб чеккан. Фақатгина 1929—1933 йилларда 10 миллионга яқин деҳқонлар, уларнинг аксарият катта қисми ўртаҳол, ҳатто камбағал деҳқонлар “қулоқ” қилиниб, сургун этилган, кўпчилиги ҳалок бўлган. Юқоридан махсус уюштирилган “очарчилик операцияси” натижасида 1932—1933 йилларда 7 миллионга яқин киши ўлган. ВКП(б) Марказий Комитетининг 1930 йил 20 февралдаги “Жамоалаштириш ва иқтисодий жиҳатдан орқада қолган миллий туманларда қулоқларга қарши кураш тўғрисида”ги қарори Ўрта Осиё, жумладан, Ўзбекистонда жамоалаштириш баҳонасида маҳаллий халқни қатағон қилишни назарда тутган эди. 1930—1931 йилларда Ўрта Осиёдан 6944 оила қулоқ қилиниб, сургун этилди. Шундан 159 оила Қозоғистонга, 2213 оила Шимолий Кавказга, 3444 оила Украинага, 1128 оила Ўрта Осиёнинг айрим ҳудудларига сургун қилинди. Ўша мудҳиш қарорда мамлакат умумий деҳқон хўжаликларининг 5 фоиз “қулоқ хўжаликлари”ни сургун қилиш кўрсатилган ҳолда бу рақам айрим минтақаларда 15—20 фоизга етказилиб, “режа” ортиғи билан бажарилди.

Таниқли журналист Алиназар Эгамназаров ҳисоб-ки-тобига кўра, 1930 йилда Ўзбекистонда 750 минг деҳқон хўжалиги бўлиб, шундан 40 минги (қарийб 6 фоизи) “қулоқ” сифатида ҳибсга олиниб, суд қилинган, Украина ва Шимолий Кавказга, Ўрта Осиёнинг янги ўзлаштирилган чўл туманларига бадарға этилган. Агарда ўзига тўқ ўзбек оилалари кўп сонли экани, ҳар бири камида 8—9 жондан иборат бўлганини эътиборга олсак, 1930—1932 йиллардаги “қулоқ”лаштириш даврида республикамиз аҳолисининг 350—400 минг нафари жабр кўрганлигини билиш мумкин. Аниқ маълумотларга кўра, 1930—1933 йилларда Ўзбекистонда 5,5 минг деҳқон хўжалиги “қулоқ” қилиниб, ўзга юрт ва элатларга сургун этилган. Иқтидорли олима Раҳима Аминова тўғри таъкидлаганидек, жамоалаштириш йилларида Ўзбекистондан жами 5550 “қулоқ” оиласи кўчирилиб юборилган. “Ишончимиз комилки,— деб ёзади олима,— “қулоқ” қилинганлар сони бундан анча юқори кўрсаткични ташкил этади. “Қулоқ”лар 1931 йили кўшни жумҳуриятлар ҳудудига, келгуси йилдан бошлаб Қозоғистон, Украина, Шимолий Кавказ ва бошқа юртларга кўчирилган”. “Қулоқ” қилинган Йўлдош Мўминовнинг ўғли Собиржон Мўминов ёзишича: “Ўша пайтда Ўзбекистондан тахминан 3000 оила Херсон вилояти ҳудудига, Скадовск, Каховка ва чўл зоналаридаги бошқа районларга кўчирилди, улар ёш болалари билан очлик ва муҳтожликка, қолаверса, ўлимга маҳқум этилган. 1931—1932 йилларда у ернинг ҳаддан зиёд серёғин, нам иқлимига, қаҳратон қишига бардош бера олмаган ёш болалар ва кексаларнинг кўпчилиги ўлиб кетди. 1933 йилдаги юқоридан махсус уюштирилган “очарчилик операцияси” натижасида эса яна мингдан зиёд кишининг ёстиғи қуриди”. Бу ҳақда архив ҳужжатлари ҳам гувоҳлик беради. Каховка туманидаги Цукурний ҳудудига кўчирилган Нажмиддин Холиқов қарамоғида хотини ва 6 нафар боласи бўлган. У Шарифхўжа Юсуфхонов, хутордоши Холиқов, Султоновлардан йўлқира олиб, 1932—1933 йилларда икки марта қочиб, Ўзбекистондан нажот истаб келиб кетади. Ўзбекистондан сургун қилинганлар чиқиштирилмагани оқибатида у янги маконга ҳам сиғмади. Шунда у оила аъзоларини Ўзбекистонда қолдириб кет-

ганди. Хўроз ҳамма жойда бир хил қичқираётганига у ишонч ҳосил қилди. 1933 йил январь ойи бошларида рўзаи рамазон бошланди. Шу муносабат билан Нажмиддин Холиқов юртдошларини комендатурага олиб бориб, озиқ-овқат кўпайтирилишини талаб қилишга чақирди. 5 январь куни кооператив дўкон олдида 10 эркак ва шунча аёл тўпланиб, сотувчини кутиб туришди. Шу жойда Н. Холиқов тўпланганларга қарата шундай деди: “Ишлаш учун махсус кўчириб келтирилганларга (спецпереселенцларга) озиқ-овқат маҳсулотлари жуда оз миқдорда берилмоқдаки, оқибатда жуда кўп ўзбеклар очликдан ўлиб кетмоқда. Агар аҳвол шу тарзда яна давом этаверса, ҳамма кўчириб келтирилганлар ўлиб кетади. Бунинг олдини олмоқ учун ҳаммамиз тўпланиб, биргаликда комендатурага бориб, берилаётган озиқ-овқат миқдорини кўпайтиришни талаб қилишимиз зарур”. Шу гапи учун Н. Холиқов 1933 йил 3 мартда ҳибсга олиниб, жинойий жавобгарликка тортилди.

Нажмиддин Холиқовнинг ёши 57 да, Норин тумани Қайқи қишлоғидан, касби деҳқончилик, ижтимоий аҳволи бой: 38 таноб ери, чорвалари — 2 та оти, 2 та ҳўкизи, 1 та сигири, 6 та уй-жойи бўлган, саводсиз, партиясиз, инқилобдан сўнг 4 йил Тожибой ва Умар қўрбошилар тўдасида бўлган. 1930 йили колхоз қурилишига, советларга қарши тарғибот олиб борган. 1931 йили Украинага “қулоқ” қилиниб бадарға этилган, судланмаган. Кўчириб келтирилган Н. Холиқов Цукурний ҳудудида яқка ўзи яшаган, ҳеч қандай мулки бўлмаган, у советларга қарши тарғибот ишларини олиб боришда, ГПУ комендатурасида намойиш ўтказиб, кўчириб келтирилганларга берилаётган озиқ-овқат миқдорини оширишни талаб қилишда, Шарифхўжа Юсуфхоновга ёрдам берганликда айбланди. Одесса вилояти ГПУси томонидан бу иш Украина ГПУ коллегияси ҳузуридаги махсус кенгашга суддан ташқари ҳолатда кўриб чиқишга тақдим этилган (Херсон вилояти давлат архиви, 4033-жамғарма, 7-рўйхат, 847-иш, 24-варақ).

Украина ГПУси қошидаги махсус кенгаш 1933 йил 3 майда Одесса ГПУ сиёсий бўлимининг фуқаро Холиқов Нажмиддиннинг айблови бўйича 347/45762 сонли ишини кўриб чиқиб, уни ОГПУ сиёсий бўлими орқали Шимо-

лий ўлкага сургун қилишга қарор қилди. (Ўша иш, 27-варақ.)

1933—1937 йилларда Херсондаги ўзбек деҳқонлари ва уларнинг бола-чақалари мислсиз оғир аҳволда кун кечирди. Бу ачинарли аҳволни ҳатто мансабдор расмий шахслар ҳам тан олишга мажбур бўлганди.

Украинадан кўчириб келтирилганларнинг аксарияти пахтачилик билан машғул бўлган. Марказий ҳукумат Украинада пахтачиликни жорий қилиш ва ривожлантиришга алоҳида аҳамият берган. Жумладан, пахтачилик совхозлари ишчиларига очарчилик авжига чиққан даврда ҳам қўшимча ғалла билан таъминлаш имтиёзи берилди. Кимда-ким пахта етиштириш билан банд бўлса, у белгиланганидан кўра кўпроқ буғдой билан таъминланиши кўзда тутилди. Аммо бу имтиёздан маҳаллий ҳукумат раҳбарларигина фойдаланишди. Натижада пахтакорлар меҳнати рағбатлантирилмай, пахта тайёрлаш қоникарсиз аҳволга тушиб қолди. 1932 йилги ҳосилни йиғиштириб олиш барбод бўлиб, бутун пахта қор остида қолиб кетди. Бунинг сабабларини текширган Одесса вилояти назорат комиссияси ва ишчи-деҳқон инспекцияси Каховка туман ижроқўми раиси Алексеенко томонидан пахтакорлар учун берилиши лозим бўлган 29 тонна буғдойни шу туманга биркитилган вакиллар билан биргаликда ўзлаштириб юборганини аниқлайди. Пахтакорларни рағбатлантирувчи ғалла жамғармасидан бошқа мақсадларда ҳам фойдаланган экан. Алексеенкога ҳайфсан, Скадовск, Цюрупинск ва Снегуровск туман ижроқўмлари раисларига қатъий огоҳлантириш эълон қилинади ва тегишли туман раҳбарларига ноқонуний тортиб олинган ғаллани қайтариб беришлари ҳақида қарор қабул этилади. Шунингдек, комиссия пахта бўйича ишлаётган ходимларнинг ноқонуний йўл билан қамоққа олинаётганини ҳам Марказқўмга билдириб қўйди (Украина давлат ва жамият ташкилотлари марказий архиви, 1-жамғарма, 20-рўйхат, 6361-иш, 29—30-варақлар).

Ишлаш учун кўчириб келтирилганлар моддий-маиший шароитларининг қоникарсизлиги ҳақида Украина Республикаси ГПУ раиси ўринбосари Канцельсоннинг республика Компартияси Марказқўми котиблари С.В. Косиор,

П.П. Постишев (улар қатағон қилниб, 1939 йилда отиб ташланган), Халқ Комиссарлари Кенгаши раиси Любченко номига йўллаган 1934 йил 29 апрелдаги 2732-сонли махсус маълумотномасида ҳам Одесса вилоятидаги аҳволга тўхталиб ўтилган. Бу ҳужжатда шароит ёмонлиги оқибатида кўчириб келтирилганларнинг ватанларига қайтиб кетиш оқими анча кўпайиб бораётгани эътироф этилган.

Кўплаб кўчириб келтирилганлар учун сўнгги вақтларгача уйлар берилмагани, таъмирлаш учун ажратилган бинолар таъмирланмай қолиб кетгани, оқибатда одамлар тўп-тўп бўлиб яшашлари, ҳар бир уйда 2—3 оила жойлашгани, айримлари колхозчилар уйларининг бир бурчагида жон сақлаётганликлари, бунинг устига, бу колхозчилар уларнинг шундай оғир ҳаёт кечириётганликларини ҳам хоҳламаётганликлари маълумотномада келтирилган. Баъзи колхоз раҳбарлари таъмирлаш учун ажратилган маблағни бошқа мақсадларда ишлатишган. Кўчириб келтирилганларнинг айрим гуруҳларига озиқ-овқат ва ем-хашак ажратилмаган. Уларда мавжуд озиқ-овқат захиралари тугаб қолган ва улар озиқ-овқатга бўлган чуқур муҳтожликни бошдан кечиришган экан.

Украина Компартияси Марказқўмининг биринчи котиби П.П. Постишев сиёсий бюронинг 1934 йил 11 ноябрдаги йиғилишида кўчириб келтирилганларнинг аҳволи масаласи бўйича қатор танқидий фикрларни айтди. Кўчириб келтирилганлар масаласи билан машғул бўлиш тўлалигича обкомлар зиммасига юклатилди. СССР Халқ Комиссарлари кенгаши қошидаги назорат комиссияси раиси Н. Антипов 1937 йил 13 майда Украина Коммунистик (большевиклар) партияси Марказқўми котиби С.В. Косиорга йўллаган махфий хатида шундай ёзган: “Одесса вилоятидаги пахтачилик совхозларида ишлаш учун кўчириб келтирилган ўзбекларга нисбатан нотўғри муносабатда бўлинаётганлиги ҳақидаги ўртоқ Фейгеннинг хатини Сизга юбормоқдаман. Айни вақтда ўртоқ Черновга аҳволни тузатиш учун чоралар кўришни, айбдорларни жавобгарликка тортишни таклиф қиламан”.

В. Фейгеннинг Н. Антипов номига ёзилган бу махфий хатини тўлалигича келтирамиз:

“Биз томонимиздан Одесса вилоятидаги пахтачилик совхозларида ўтказилган текширувда бу совхозларга ишлаш учун кўчириб келтирилган ўзбекларга мутлақо чидаб бўлмайдиган даражада муносабат бўлаётганлиги аниқланди.

Вилоятдаги 4 та совхозда жами 14713 киши ўзбеклардир, улардан 8751 киши меҳнат қилмоқда (қолганлари боқиманда). Бу, пахтачилик совхозларидаги асосий ишчи кучидир. Маъмурият ва таъминловчи шахслар томонидан ўзбекларга бўлган муносабатни буюк давлат шовинизми деган номдан бошқа ном билан аташ мумкин эмас. Ҳамма нарсада ўзбеклар билан ўзбек бўлмаганлар ўртасидаги тенгсизлик фарқи яққол ажралиб турибди, устига-устак ўзбек бўлмаганлар ўзбекларга қараганда ҳар доим имтиёзли мавқега эга.

Ўзбек оилаларининг аксариятида қаравотлар, матрацлар, одеял ва ёстиқлар йўқ. Оёқ кийими ва кийим-кечак етишмовчилиги ниҳоятда аянчли аҳволда, айни вақтда совхозлардаги рус аҳолиси бундай буюмлар билан анча яхши таъминланган.

Бундай аҳвол саноат молларининг етарли даражада олиб келинмаётганлиги билангина эмас, совхоз омборларига келтирилаётган молларнинг рус аҳолиси томонидан олиб қўйилиши билан ҳам изоҳланади. Ўзбеклар эса саноат моллари келгани ҳақидаги хабарни бундай моллар рус аҳолисига сотилиб бўлингандан кейингина билмоқда.

Совхозларда ғалла сотиш етарли даражада йўлга қўйилмаганлиги оқибатида ўзбеклар ён атрофидаги колхозлардан буғдой сотиб олишга мажбур бўлмоқда, сотиб олинган бу буғдойни совхозга олиб келиш учун ниҳоятда қийналишмоқда. Чунки бу борада совхозлар маъмурияти ёрдам кўрсатишдан бутунлай бош тортмоқда. Ваҳоланки, совхозларда дон ташувчи отлар мутлақо бекор турибди. Сотиб олиб келтирилган буғдойни ун қилиб беришдан совхозлардаги тегирмон эгалари мутлақо сабабсиз бош тортмоқда. Оқибатда ўзбек аёллари буғдойни келиларда туйиб, ун қилиб кун кечирмоқдалар. Бундай аҳвол 1-Скадовск пахтачилик совхозида ҳам мавжуд.

Кўчириб келтирилганларнинг рус тилини билмаслигидан фойдаланиб, уларнинг пулидан, иш ҳақидан уриб

қолинмоқда, уларга ноқонуний жарималар солинмоқда, маҳсулотларга ўзлари истаганча қиммат, нотўғри нархлар қўйиб сотилмоқда. Бу аҳвол Скадовск туманидаги пахтачилик совхозларида, “Коминтерн” совхозида кузатилмоқда.

Ўзбеклар чўчқа гўштини емасликларини била туриб, ўзбек бригадаларида тракторчиларга тушлик чўчқа гўшtidан тайёрланмоқда, бунинг оқибатида ўзбек тракторчилари далада тушлик қилишдан бутунлай воз кечмоқда (4-бўлимдаги Қажумов бригадаси). Шуниси характерлики, назоратчимиз “3-бўлимда ишчилар сони қанча?” деб савол берганида бўлим агрономи Суликов “5 ишчи бор, қолганлари ўзбеклар”, деб жавоб қилди.

Одамларга нисбатан бундай ноинсоний муносабатни кўчириб келтирилганлар турар-жойларининг ниҳоятда ачинарли аҳволда эканлигидан ҳам билса бўлади.

Ўзбек оилалари нураб бораётган мислсиз оғир шароитли уйларда аянчли ҳолатда кун кечирмоқда. 1-Скадовск совхозида 15—20 квадрат метр майдонда 8—10 киши яшамоқда. Отажон Боязовнинг 10 кишидан иборат оиласи 18 квадрат метр жойда кун кечирмоқда.

Нурмат Баротбоевнинг 9 кишидан иборат оиласи 15 квадрат метр майдонда яшамоқда. Бу турадиган уйлар ниҳоятда ифлос, поли ердан, уй деразаларига ойна солинмаган. Оғилхоналар ёпиқ бўлмагани сабабли кўчириб келтирилган одамлар яшаб турган харобдан-хароб уйларида ўзларининг хусусий майда ҳайвонларига ҳам жой бериб яшашмоқда.

Скадовск совхозида 1933 йилдан бери ҳаммом қурилмоқда, ҳозиргача тугаллангани йўқ. Фақат иккита бўлимда ҳаммом учун мосланган ёпиқ жой бор, ишчиларнинг кўпчилиги ва уларнинг оилалари эса ҳаммомда ювиниш имконига эга эмас. Хусусан, қишда бунинг ҳеч иложи йўқ.

Мазкур 4 та совхоз бўйича маданий хизмат кўрсатиш учун йилига 2 миллион сўмдан иборат катта маблағ ажратилмоқда. Ўзбекларга маданий хизмат кўрсатиш иши эса мислсиз ёмон ҳолатда. Ёши 16 дан 50 гача бўлган ўзбекларнинг 33 фоизи, шундан 610 киши (40 фоизи) 16—30 ёшдаги ўсмирлар бўлиб, саводсиздир. Мактаб ёшидаги болаларнинг 7 фоизи мутлақо мактабга жалб этил-

маган. Ўзбек мактабларидаги ўқув-таълим ишларининг аҳволини бирор кимса текширмайди ва бу ишга ҳеч ким раҳбарлик қилмаяпти ҳам.

Ишлаш учун келтирилганларга тиббий хизмат кўрсатиш, “Каховка” совхози бундан мустасно, ўта қониқарсиз даражада.

Бундай ночор аҳвол ўзбек аҳолиси орасида туғилишга қараганда ўлим миқдорини орттириб юборди. 1935 йилда 247 киши туғилган бўлса, яъни бу аҳолининг 2,7 фоизини ташкил этгани ҳолда 407 киши ўлган.

1936 йилда 260 киши туғилди ва 291 киши ўлди ёки ўзбек аҳолиси орасида туғилиш 3,4 фоизни, ўлим эса 3,7 фоизни ташкил қилган.

Совхозлардан ўзбекларнинг қочиши кўпайиб бормоқда. Агар 1936 йили “Каховка” совхозидан 17 киши қочган бўлса, 1937 йилнинг 1-чорагининг ўзида 16 киши қочган. “Коминтерн” совхозидан эса 1936 йилда 58 киши, 1937 йилнинг 1-чорагида эса 35 киши қочган. Скадовскдаги иккита совхозда 1936 йилда 25, 1937 йил 2-чорагида 11 киши қочган.

Айни вақтда кўчириб келгирилган ўзбекларнинг кўпчилиги ҳалол меҳнат қилмоқда, улардан кўплари эса жуда яхши натижаларга эришди. Скадовск совхозида 1936 йили дала бригадаларига бириктирилган 532 ўзбекдан 71 фоизи пахта қаторларига ишлов беришнинг белгиланган меъёрини режадан ошириб бажарган. Бир кишининг режаси мавсумда 173000 погон метр. Улардан 162 киши режани 150 фоиз, 173 киши 150—200 фоиз ва 37 киши 200 фоиздан орттириб бажарган.

Пахта терими мавсумида ҳар бир кишига 16 центнер пахта териши меъёр қилиб белгилангани ҳолда теримчиларнинг 60 фоизи уни ошириб бажарди, улардан 165 киши меъёрни 150 фоизга, 80 киши 150—200 фоизга ва 49 киши 200 фоиздан ошириб бажарди. Ишлаш учун кўчириб келтирилганлардан кўпларининг ҳуқуқи ҳозирнинг ўзида тикланди ва улар паспорт олди. Шу боис, шароит ўзгартирилмас экан, совхозлар ишчи кучисиз қолиши мумкин.

Ўртоқ Черновга совхозлардаги мавжуд аҳволни ўзгартириш ва айбдорларни жавобгарликка тортиш вазифаси-

ни юклаш зарур. Одесса вилояти пахтачилик совхозларидаги бу аҳвол билан Украина Коммунистик (большевиклар) партияси Марказий Қўмитаси ҳам қизиқиб иш тутса, мақсадга мувофиқ бўлур эди”. (Украина давлат ва жамият ташкилотлари марказий архиви, 1-жамғарма, 20-рўйхат, 7029-иш, 1—3-варақлар).

БАДАРҒА ҚИЛИНГАН “ҚУЛОҚ”ЛАР

1937 йилдан бошлаб “халқ душманлари”ни излаш, уларни қамаш ва отиш компанияси авж олди. СССР Ички ишлар халқ комиссари Николай Ежовнинг Сталин маъқуллаган 00447-сонли буйруғи чиқди. Унда 4 ой ичида 268950 кишини қатағон қилиш, 75950 кишини отиш кўрсатилди. Айрим республикалар партия ташкилотларига бу рақамлар камлик қилди; шу боис улар лимитни кўпайтиришни талаб қилдилар. Махсус хизматдагилар эса бундай талабни қондиришни узоққа чўзмадилар. 1938 йил 31 январда СССР НКВДси қатор ўлка, вилоят ва республикаларга қатағон қилинадиганлар миқдорини кўпайтириш бўйича фармойиш берди. Украинага 1-тоифа (отув) бўйича 6000 кишига кўшимча буйруқ берилди. Бу мудҳиш “режа”ни бажариш қисман Херсон вилоятига ишлаш учун кўчириб келтирилган ўзбеклар ҳисобидан ҳам амалга оширилди.

Хўш, узоқ Украина юртига ноҳақ сургун қилиниб, отишга ҳукм этилган ватандошларимиз кимлар эди?

НКВДнинг Голопристан тумани бўлими 1937 йил 9 январда Ёқубжон Муҳаммаджоновни ҳибсга олди. Айблов варақасида шундай кўрсатилган:

“1881 йили туғилган, Ўзбекистон ССР, Андижон шаҳридан. Ҳозирча Михайловка қасабасида “Коминтерн” номли пахтачилик совхозида яшайди ва ишлайди. касби — пахта терувчи, собиқ ҳолати — савдогар, қулоқ, сиёсий ўтмиши — пахта савдогари, миллати — ўзбек, маълумоти — қуйи, партиясиз. Қулоқ қилинмасдан олдин 2 таноб ери, 1 оти бўлган, ерида ёлланма ишчилар ишлаган, соғлом, суд қилинмаган. Оила аъзолари: хотини Пайзихон 32 ёшда, “Коминтерн” совхози артелида пайпоқ тўқийди; қизи Холияхон 12 ёшда; қизи Олия 10 ёшда;

Мулия, Робия номли кичик ёшдаги қизлари бор, улар биргаликда Михайловка қўрғонида яшайди”.

Ёқубжон Муҳаммаджонов Украина ССР жиноят кодексининг 54—11-моддаси билан айбланган. Айбланувчи араб имлосида имзо қўйган. Унга Одесса вилояти НКВДси қошидаги “учлик” судининг 1937 йил 9 августдаги қарори билан 10 йил қамоқ жазоси берилган.

Соҳиб Исоқов 1937 йил 16 февралда қамоққа олинган. 1884 йили Андижон шаҳрида туғилган, собиқ қулоқ, савдогар, ёғ ишлайдиган корхонага эга бўлган, ўзбек, 1 та сигир, 1 та бузоқ, 1 та буқаси бўлган. Дабба касалига чалинган. 1931 йили “қулоқ” қилиниб, Голопристан тумани, Михайловка қўрғонига келтирилган, пахтачилик совхозида қора ишчи бўлиб ишлаган. Унинг оила аъзолари: хотини Тошбуви 51 ёшда, ҳеч қаерда ишламайди; ўғли Абдулаҳат 24 ёшда, “Коминтерн” совхозида ишлайди; ўғли Муҳаммадшариф 17 ёшда, ўқийди; қизи Озодахон 1 ёшда; келини Ҳалимахон 22 ёшда; набираси Мамажон 6 ойлик; Абдулҳамид 5 ёшда. Ҳаммалари Михайловка қўрғонида яшаган. “Учлик” қарори билан 1937 йил 9 августда Исоқов Соҳибга 10 йил қамоқ жазоси берилган. У ҳам жиноят кодексининг 54—11-моддаси бўйича айбланган (Херсон вилояти давлат архиви, 4033-жамғарма, 7-рўйхат, 565-иш, 22—36-варақлар).

Ёқубжон Муҳаммаджонов, Соҳиб Исоқовларга қўйилган айб “ишлаш учун кўчириб келтирилганлар орасида аксилинқилобий тарғибот олиб борган, Шўро ҳокимияти даврида хотин-қизларни умумлаштирилиши ҳақида ифвогарона гаплар тарқатган. Сургунда юриб, сургундагиларнинг қочишига кўмаклашган”ликдан иборат эди.

Бурҳон Султонов Андижон округи Сталин тумани Насриддинбек қишлоғидан, 1931 йили “қулоқ” сифатида Украинага сургун қилинган, Каховка тумани Сергеевка қишлоғидаги пахтачилик совхозида ўрнашиб, шу жойда яшаган, пахта бригадири бўлиб ишлаган. Унинг қарамоғида 50 ёшли онаси Ҳуснихон, 27 ёшли хотини Тўтихон, 8 ёшли қизи Шарофатхон, 6 ёшли қизи Мунисхон, 1 ёшли ўғли Зайлан бўлган.

Мирзамўйдин Муродов Андижон шаҳридан, 1906 йилда туғилган, 1931 йили “қулоқ” қилинган, “Коминтерн”

пахтачилик совхозида бригадирлик қилган. Унинг қармоғида: хотини Сайёрахон уй бекаси, қизи Озодахон 3 ёшда, ўғли Яхшикедди 4 ойлик. У чаласавод, партиясиз бўлган.

Нормирза Холиқов ҳам Андижон шаҳридан бўлган, 1904 йилда туғилган, саводсиз, партиясиз, “қулоқ” сифатида 1931 йили сургун қилинган. “Коминтерн” пахтачилик совхозида бригадирлик қилган. Оила аъзолари: хотини Ширмонхон уй бекаси, қизлари Рисолатхон 3 ёшда, Улфатхон 2 ёшда бўлган.

Собитжон Иброҳимов Андижон округи Ленин тумани Бўстон қишлоғидан, 1910 йилда туғилган, “қулоқ” қилиниб, Каховка туманига сургун этилган.

Хўжамқул Ҳасанов Ленин тумани Қурама қишлоғидан “қулоқ” қилинган, Каховка туманидаги 2-совхозда ишлаган. У 1907 йилда туғилган, турмуш ўртоғи Саодатхон 27 ёшда, уй бекаси, чаласавод, партиясиз бўлган. Уйи тинтув қилинганда бор-йўғи 1 та бузоғи бўлганлиги аниқланиб, у ҳам тортиб олиб қўйилган.

Бу “қулоқ”лар 1938 йил 10 февралда Каховка тумани ички ишлар бўлими томонидан ҳибсга олинган. Ўша йили 3 апрелда Николаев вилояти НКВДси қошидаги “учлик” қарори билан уларнинг ҳар бири 10 йилдан қамоқ жазосига ҳукм этилган. Уларга 1924—1925 йилларда “босмачилар”га моддий ёрдам берган, сургунда юрган вақтларида эса Шўро ҳокимияти тадбирларига қарши аксилинқилобий тарғибот олиб борган, коммунистларга нисбатан бўҳтон қилган, стахановчилик ҳаракатига қарши тарғибот юритиб, сургундагиларнинг меҳнат интизоми бўшашиши ва уларнинг қочишига кўмаклашган, Сталин Конституциясига қарши тарғибот олиб борган, деган айблар қўйилган (ўша архив, 358-иш, 259-варақ; 850-иш, 24-варақ).

“Босмачилик”даги фаол иштироки, аксилинқилобий фаолият кўрсатгани, ишлаш учун кўчириб келтирилганлар қочишини ташкил қилгани, шўроларга қарши аксилинқилобий тарғибот олиб боргани, тез орада Шўро ҳокимияти мағлуб бўлади, деган тескари тарғибот олиб борганликда айбланган Голопристан туманидаги “Коминтерн” пахтачилик совхози хизматчилари туркман мила-

тига мансуб ўзбекистонликлардан Сахат Назаров, Жаббор Матиев, Шерота Чориев, Мулло Шарипов, Ўрозмет Қурбонназаровлар 1938 йил 10 февралда ҳибсга олиниб, Николаев НКВД бошқармаси “учлик”ининг 1938 йил 7 апрелдаги қарори билан отувга ҳукм қилинган. Ҳукм эса шошилиш равишида ижро этилган.

Ҳошим Алимбоев ишлаш учун кўчириб келтирилганлардан, 1916 йилда туғилган, 1935—37-йилларда саводсизликни тугатиш мактабида муаллимлик қилган. “Қизил чойхона” мудири бўлган. У “қулоқ”лардан ташкил топган аксилинқилобий гуруҳ аъзоси бўлган. “Қизил чойхона” биносидан аксилинқилобий ишда фойдаланган, аксилинқилобий мазмундаги хатларни тайёрлаб, Сталин Конституцияси тўғрисида аксилинқилобий қарашлар тарғиб қилган, Япония ва Германия билан бўлғуси урушда Шўролар мағлуб бўлиши ҳақида ифвогарона гаплар тарқатган, Шўро қонунларини бадном этиш йўли билан стахановчилик ҳаракатини бузишга уринганликда айбланган. 1937 йил 28 июлда ҳибсга олинган. Одесса вилояти НКВД бошқармаси “учлик”и уни 10 йил озодликдан маҳрум этган.

Саидқулов Кенжабой Андижон гуманидан, 1867 йилда туғилган, “қулоқ” қилинган, саводли, оилали, касби пахтакор, яшаш жойи 1-Пахтачилик совхози, 2-бўлим, 2-база бўлган. “Қулоқ”ларнинг аксилинқилобий гуруҳи аъзоси, сўнгги икки йил давомида ишлаш учун кўчириб келтирилганлар орасида аксилинқилобий адабиёт тарқатган, ўз квартирасида “қулоқ”лар аксилинқилобий гуруҳи яширин кенгашларини ўтказиб, уларда аксилинқилобий хатлар ўқилган. 1937 йил июлида Сталин Конституцияси тўғрисида бўхтон гаплар тарқатган. Шу айблари учун Саидқулов Кенжабойга Одесса вилояти НКВД бошқармаси қошидаги учлик қарори билан 1937 йил 16 сентябрда 8 йил қамоқ жазоси берилган (ўша архив, 5-рўйхат, 5601-иш, 3-варақ).

1937 йил 6 сентябрда Одесса вилояти НКВД бошқармаси “учлик”ининг қарори билан “қулоқ”ларнинг аксилинқилобий гуруҳи аъзолари бўлган, яширин йиғилишлар ўтказган, уларда аксилинқилобий адабиётлар ўқиган, Шўро ҳокимияти тадбирларига қарши курашиш масалаларини ишлаб чиққан, коммунистик партия тўғрисида

туҳмат-бўхтонлар тарқатгани учун 2 киши отувга, 3 киши 10 йил, 2 киши 8 йил қамоқ жазосига ҳукм этилган. Қуйидагилар отувга ҳукм қилинган:

1. Гапаров Ортиқбой. 1887 йилда туғилган, Туркманистон ССРдан, ўзбек, “қулоқ” сифатида сургун қилинган, қамоққа олингунга қадар Херсон вилояти, Скадовск тумани, 1-Пахтачилик совхозида яшаб, ишлаган.

2. Метерзаев Фулом. 1906 йилда туғилган, Туркманистон ССР Тошҳовуз шаҳридан, ўзбек, “қулоқ” сифатида сургун қилинган, қамоққа олингунга қадар у ҳам шу совхозда яшаб, ишлаган.

Қуйидагилар 10 йил озодликдан маҳрум қилинган:

1. Асқаралиев Отавали. 1867 йилда туғилган, Наманган шаҳридан, ўзбек, “қулоқ” сифатида сургун қилинган, қамоққа олингунга қадар у ҳам 1-Пахтачилик совхозида яшаб, ишлаган.

2. Олимбоев Ҳошим. 1916 йилда туғилган, Наманган шаҳридан, ўзбек, “қулоқ” сифатида сургун қилинган, қамоққа олингунга қадар у ҳам ўша совхозда яшаб, ишлаган.

3. Қамбаралиев Шерхон. 1886 йилда туғилган, Наманган шаҳридан, “қулоқ” сифатида сургун қилинган, қамоққа олингунга қадар у ҳам мазкур совхозда яшаб, ишлаган.

Қуйидагилар 8 йил озодликдан маҳрум қилинган:

1. Матназаров Иброҳим. 1867 йилда туғилган, “қулоқ” сифатида сургун қилинган. Қамоққа олингунга қадар ушбу пахтачилик совхозида яшаб, ишлаган.

2. Бобоҳўжаев Абдураим. 1872 йилда туғилган, Наманган шаҳридан, ўзбек, “қулоқ” сифатида сургун қилинган, қамоққа олингунга қадар у ҳам мазкур совхозда яшаб, ишлаган.

1979 йил 19 ноябрда Херсон вилояти суди ҳайъати Одесса вилояти НКВД бошқармаси “учлиг”ининг 1937 йил 16 сентябрдаги қарорини асоссиз деб топиб, бекор қилди, юқорида номлари тилга олинган, отувга, қамоқ жазосига ҳукм этилганларни оқлади (ўша архив, ўша рўйхат, 20-иш, 311, 312-варақлар).

Қуйидагилар Николаев вилояти НКВД бошқармаси “учлиг”ининг 1937 йил 15 ноябридаги қарори билан Ук-

раина Республикаси Жиноят коллексининг 54—10 ва 54—11-моддаларига кўра отувга ҳукм этилган:

Бобобеков Зокиржон. 1888 йилда туғилган, Ленин тумани Асака шаҳридан. Херсон вилояти Каховка туманидаги пахтачилик совхозига “қулоқ” сифатида сургун қилинган, ўзбек, келиб чиқиши — деҳқон, оилали, чаласавод, судланмаган.

Қодиркулов Абдумўмин. 1890 йилда туғилган, Карки тумани Оқулибой қишлоғидан. Херсон вилояти Каховка туманидаги пахтачилик совхозига “қулоқ” сифатида юборилган, ўзбек, деҳқон, маълумоти ўрта, оилали, судланмаган.

Суюнов Сувонкул. 1885 йилда туғилган, Ўзбекистон ССР, Кикан тумани Ахтепер қишлоғидан. Херсон вилояти Каховка туманидаги пахтачилик совхозига “қулоқ” сифатида юборилган, ўзбек, деҳқон, маълумотли, оилали, судланмаган.

Йўлдошев Юсупжон. 1882 йилда туғилган, Асаканинг Оқбайроқ қишлоғидан, Херсон вилояти, Каховка туманидаги пахтачилик совхозига “қулоқ” сифатида сургун қилинган, ўзбек, деҳқон, маълумотсиз, оилали, судланмаган.

Абдухўжаев Жумабой. 1876 йилда туғилган, Норин тумани, Бояул қишлоғидан, ўзбек, деҳқон, “қулоқ”, маълумотсиз, оилали, судланмаган.

Дадабоев Мамажон. 1865 йилда туғилган, Асака шаҳридан. Херсон вилояти Каховка туманидаги пахтачилик совхозига “қулоқ” сифатида сургун қилинган, ўзбек, деҳқон, маълумотсиз, оилали, судланмаган.

Рўзматов Мадумар. 1872 йилда туғилган, Норин тумани Тўда қишлоғидан. Херсон вилояти Каховка туманидаги пахтачилик совхозига “қулоқ” сифатида сургун қилинган, ўзбек, деҳқон, ўрта маълумотли, оилали, судланмаган.

Шерматов Ҳожимат. 1912 йилда туғилган, Норин тумани, Кулитеж қишлоғидан, Херсон вилояти, Каховка туманидаги пахтачилик совхозига “қулоқ” сифатида сургун қилинган, ўзбек, деҳқон, қуйи маълумотли, оилали, судланмаган.

Мирзабадалов Мирзаабдул. 1874 йилда туғилган, Шаҳрихон шаҳридан. Херсон вилояти Каховка туманидаги

пахтачилик совхозига “қулоқ” сифатида сургун қилинган, ўзбек, деҳқон, маълумотсиз, оилали, судланмаган.

Алисаидов Охунбой. 1864 йилда туғилган, Асака тумани Қашғар қишлоғидан. Херсон вилояти Каховка туманидаги пахтачилик совхозига “қулоқ” сифатида сургун қилинган, ўзбек, деҳқон, маълумотсиз, оилали, судланмаган.

Мазкур совхозга “қулоқ” сифатида кўчирилган учқўрғонлик **Салимбоев Муҳиддин**, ғазғидонлик **Қорабоев Сулаймонкул** 10 йил озодликдан маҳрум этилган.

1974 йил 24 июлда Херсон вилоят суди ҳайъати Николаев вилояти НКВД бошқармаси “учлиг”ининг 1937 йил 15 ноябрдаги қарорига прокурор билдирган раддияни кўриб чиқди.

Суд ҳайъати барча материалларни кўриб чиқиб, прокурор асослари, далиллари ва хулосасини тинглаб, прокурор раддиясини қониқтириш зарур деб топиб, қуйидагиларни аниқлади:

Тоғаев, Бобобеков, Абдухўжаев, Алисаидов, Мирзабадалов, Рўзमतов, Суюнов, Салимбоев, Қодиркулов, Дадабоев, Қорабоев, Йўлдошев, Шерматовлар 1933 йилдан 1937 йилгача Тоғаев бош бўлган аксилинқилобий гуруҳда бўлгани, диний маросимларни ўтказиш даврида совхоздаги ишлаш учун кўчириб келтирилганлар орасида аксилинқилобий тарғибот олиб боргани учун айбланган. Бундан ташқари, Тоғаев, Йўлдошев ва Шерматовлар пахта етиштириш соҳасида зараркунандалик ишлари олиб борганликда ҳам айбланган.

Раддияда бу айблар асосли эмаслиги боис “учлик” қарорини бекор қилиб, бу ишни тўхтатиш масаласи қўйилди. Вилоят прокурори раддияни қониқтириш лозим, деган хулосага келди.

Ҳукм қилинган шахсларнинг айблари гувоҳлар кўрсатмалари билан ҳам тасдиқланмади. Каховка туманидаги 2-Пахтачилик совхозида аксилинқилобий ташкилотнинг умуман бўлмаганлиги исботланди. 1933—1937 йилларда шу совхозда яшаган А.Н. Осадчук, Ф.А. Мокроус, С.Д. Колесников ва бошқалар 1974 йили сўроқ қилинганда, улар ҳам аксилинқилобий ташкилот бўлмаганлигини айтишган. Жиноят процессуал меъёрлари бузилган ҳолда тергов

олиб борилганлиги қайд этилиди. Шундай қилиб, Николаев вилояти бўйича НКВД бошқармаси “учлиг”ининг хулосалари ва ҳукм қилинганлар жиноятлари тасдиқланмади. Жиноят кодексининг 54—10, 54—11-моддалари ноҳақ қўлланилгани тан олинди. Шу боис юқорида ҳукм этилганлар айбсиз деб топилди (ўша архив, 5-рўйхат, 815-иш, 613, 614-варақлар).

Қўлимизда Мўйдин Мадаминов, Қўчқор Сариков, Мавлон Сулаймонов, Аҳмадали Аданаев, Раимжон Собиров, Аҳмад Узоқов, Йигитали Мадалиев, Фиёс Содиқов, Маҳмуджон Алисаидов, Бобохўжа Салимбоев, Иброҳим Мажононовларнинг айблови бўйича 10309-сонли тергов иши юзасидан тузилган умумий маълумотнома. Улар Украина ССР Жиноят кодексининг 54—10, 54—11-моддаларида кўрсатилган жиноятларни қилганликда айбланган.

1938 йил февраль — март ойлари давомида уларнинг ҳаммаси Украинага кўчириб келтирилган ўзбекларнинг шўроларга қарши миллатчилик ташкилотига мансубликда шубҳа қилиниб, НКВДнинг Каховка туман бўлими томонидан ҳибсга олинган.

Тергов жараёнида қуйидаги айбномалар келтирилади. Мадаминов, Сариков, Сулаймонов ва бошқа саккиз киши ўтмишда “босмачилик ҳаракати”да иштирок этишган ёки уларга фаол ёрдам кўрсатган. Улар Херсон вилоятига сургун бўлиб келиши билан Мулла Тоғаев раҳбарлигида шўроларга қарши миллатчи ташкилот тузиб, унинг асосий ядроси бўлиб қолдилар. Юқорида кўрсатилган шахслар мусулмонча диний маросимлар ўтказиш баҳонасида муллалар ва бошқа ишончли одамлар ўртасида тарғибий йўриқнома, кўрсатмалар олиб борганлар. Мулла Тоғаевнинг бу йўриқнома, кўрсатмалари йиғинлардан сўнг ҳаётга тадбиқ қилинган, Конституцияга, стахановчилик ҳаракати ва бошқаларга қарши фаол тарғибот ишлари олиб борилган. Улар бу айбларни тўла бўйниларига олиб, шўроларга қарши фаолиятлари тўғрисида батафсил кўрсатмалар беришган.

Николаев вилояти НКВД бошқармасининг “учлиг”и қарорига кўра, Мўйдин Мадаминов, Бобохўжа Салимбоев, Фиёс Содиқов, Маҳмуджон Алисаидов, Аҳмадали Аданаев, Мавлон Сулаймонов, Қўчқор Сариковлар отиш-

га, Иброҳим Мамажонов, Йигитали Мадалиевлар кўп йиллик озодликдан маҳрум қилишга ҳукм этилган. Отиш ҳукми 1938 йил 10 июнда ижро этилган. (Ўша архив, 5-рўйхат, 815-иш, 375—376-варақлар.)

Собиржон Юсупов ўз эсдалигида бежиз айтмаган эди: “Орамиздан “халқ душманлари”ни излай бошлашди. Юздан зиёд “эскича” ўқиган зиёлилар, динга эътиқод қўйганлар, ҳатто фарзандларини яширинча суннат қилдирганлар “халқ душмани”га чиқарилиб, қамоққа олинди. Минг афсуски, ўша ерларда уларнинг кўпчилиги вафот этишди” (“Халқ сўзи”, 1991 йил 29 май).

Ҳужжатларга мурожаат қиламиз: 1938 йил 13 февраль. Херсон округи, Каховка туманидаги 2-Пахтачилик совхозини 4-бўлим ишчиси Отабой Ҳамроқулов хонадонинда кичик бир хатна тўйи ўтказилди. Унинг 9 яшар ўғлини уста Солихўжа Маткаримов суннат қилди. Ош еб, чой ичган меҳмонлар уйларига тарқалишади. Аммо совхознинг 3—4-бўлимларидан келган Носир Турдибоев, Олимбой Юсупов, Шермат Икромов, Нормирза Солиев, Тўйчибой Ғозиев, Саидкул Отабоев, Мирғози Асрорқулов, Худойқул Мавлонов, Обиджон Маҳмудов, Маҳмуд Юсупов, Рўзи Бобоназаров, Жалил Абдуқаҳҳоров, Бадриддин Жўрахонов, Пўлат Қобиловлар қолишади. Кеч соат 6—7 ларда Абдураҳмон Жалилов 10 шиша ароқ олиб келган. Ароқ қўйилган стаканни тутган Шарифхўжа Тошхўжаев уни даврадагилар билан уриштириб (айғоқчи чақувчининг ёзишича) шундай деган: “Одамларнинг тезроқ шўролар ҳокимиятидан озод бўлиши учун ичамиз”. У яна бундай деган: “Подшо вақтида яхши яшаганмиз, 1 дона гугурт 1 тийин, 1 аршин мануфактура 10—15 тийин бўлган. Ҳозир эса 1 дона гугурт 3 тийин, 1 аршин мануфактура 6—8 сўмдир. Коммунистлар бўлса яхши яшаймиз, деб қичқириб ҳозирги ҳаётни мақташ билан овора. Тўғри, коммунистлар яхши яшайпти, автомобиль ва араваларда юрибди, бизлар эса пиёда юрибмиз”. Солихўжа Маткаримов ўз сўзида: “Шундай вақт келадики, коммунистлар осилади, чунки тез орада Совет Иттифоқида уруш бўлиб, ҳокимият тугатилди”, деган.

Шарифхўжа Тошхўжаев ўтмишни мақтаб: “Мен 1921—22-йилларда кўрбошининг жосуси бўлиб ишлаб, Тошкент-

да махфий равишда милтиқ ва ўқ-дорилар сотиб олиб, гуруч солинган қошларга беркитиб. Фарғона кўрбошиларига етказиб турганман. Бундай ишни 15 марта қилганман”, деб айтган. Маткаримов Солихўжа эса: “Мен коммунист ва қизил аскарлардан 50—60 кишини сўйганман, хукмларни шахсан ўзим бажарганман, тунда қизил гарнизонга ҳужум қилиб, 100 тасини қуролсизлантирганмиз”, деган. Шундан сўнг суҳбат тўхтаб, ҳаммалари уйларига тарқалишган. Бу маълумот русча ёзилган. Унинг тагида “тўғри таржима қилинди” деган ибора ҳам бор. Афтидан, НКВД ишлаш учун кўчириб келтирилган ўзбеклар орасига ҳам жосус қўйган кўринади. Чунки бирламчи ҳужжат ўзбек тилида ёзилган (ўша архив, 6-рўйхат, 887-иш, 1-варақ).

Бу маълумотни асос қилиб олган НКВД терговчиси Отабой Ҳамроқулов, Сотимбой Асрорқулов, Шарифхўжа Тошхўжаев, Солихўжа Маткаримов, Нормирза Солиев, Қобилжон Позиловнинг Скадовск тумани пахтачилик совхозлари ҳудудида “қулоқ”ларнинг аксилинқилобий гуруҳини ташкил этгани ҳақида маълумотнома тайёрлади. Унда айтилишича, бу гуруҳдагилар Ўзбекистондалигида “босмачилар” тўдаларининг жосуслари бўлган, 1917—1923 йиллар давомида уларга моддий ёрдам кўрсатган, уларнинг бир қисми шўро ҳокимиятига қарши қуролли курашда бевосита қатнашган, аҳолини ваҳшиёна қийнаган, давлат мулкани талаган, кейинчалик, 1929—30-йилларда колхоз давлат режалари бажарилишида, ғалла топшириш, солиқ тўлаш ишларида саботаж уюштирган. Улар “қулоқ”ларни синф сифатида тугатиш даврида қатағон қилиниб, мол-мулки мусодара этилиб, Ўзбекистондан ташқарига сургунга юборилган.

Улар бу ерга келгач, ишлаш учун ажратилган кўрғонларда гуруҳланиб, 1938 йилга қадар мафкуравий жиҳатдан ўзаро боғланиб, мавжуд тузумга ишончсизлик уйғотувчи аксилинқилобий иш олиб борган. Диний маросимлар ўтказиш баҳонаси билан йиғинлар ўтказиб, аҳолига қарата мурожаатлар қилган. Шўроларга қарши бирлашишга чақирган, яқин орада бўладиган уруғда Шўро ҳокимияти тугаб, ўрнига фашизм келади, деган тарғиботлар олиб борган.

Бу “айб”лардан келиб чиқиб, туман НКВД терговчиси қарор қилади: “Ўзбекистон ССР Қудаш туманида 1872 йилда туғилган, чаласавод, “қулоқ” қилинган табақадан, судланмаган, Скадовск совхозида турли ишларда меҳнат қилаётган Отабой Ҳамроқулов; 1890 йили Қудаш туманида туғилган, чаласавод, собиқ “қулоқ”, оилали, Скадовск пахтачилик совхозида турли ишларда меҳнат қилаётган Сотимбой Асрорқулов; 1871 йили Қудаш туманида туғилган, чаласавод, “қулоқ” қилинган, оилали, Скадовск пахтачилик совхозида ишлаётган Солихўжа Матқаримов; 1888 йили Тошкент шаҳрида туғилган, чаласавод, собиқ “қулоқ”, оилали, Скадовск пахтачилик совхозида ишлаётган Нормирза Солиев; 1883 йилда Қудаш туманида туғилган, чаласавод, собиқ “қулоқ”, оилали, Скадовск пахтачилик совхозида ишлаётган Қобилжон Позиловларнинг айблови бўйича тергов ишлари Николаев вилояти НКВД бошқармасининг “учлик” судига қараб чиқиш учун юборилсин” (ўша архив, 6-рўйхат, 897-иш, 104—106-варақлар).

Мазкур ишни аввал НКВДнинг Скадовск тумани бўлими тезкор ваколатхонаси ёрдамчиси Грацан Ҳараб чиқиб, юқоридаги 6 нафар маҳбуснинг “жинояти”ни 54—10-модда билан белгилади. Уларга умумий баҳо беришдан ташқари, ҳар бирига қўйилган айблар ҳам қайд қилинди:

Отабой Ҳамроқулов. Ўзбекистонда 1919—1920 йилларда Мулла Эргаш қўрбошига озиқ-овқат, ем-хашак, улов билан фаол ёрдам кўрсатган. Шўро ҳокимиятининг мурасасиз душманлигини давом эттириб, колхозлаштириш авж олдирилган вақтда ҳукуматдагиларнинг давлат мажбуриятини бажаришларига қаршилик кўрсатган ва 1931 йили қатағон қилинган, Украинага сургунга юборилган.

Меҳнат қўрғонига келганидан мунтазам аксилинқилобий иш олиб борган, ўз хонадонидида диний йиғинлар уюштириб, динни ниқоб қилиб олиб, партия ва ҳукумат ўтказаетган тадбирларга қарши аксилинқилобий “қулоқлар гуруҳининг ташкилотчиси бўлган, бу гуруҳга собиқ “босмачилар”ни аъзо қилган, ишлаш учун кўчириб келтирилганларнинг қочишларини ташкил этган ва уларга ёрдам берган.

Солихўжа Маткаримов. 1917—1924 йилларда Мулла Эргашнинг биринчи ёрдамчиси бўлган. Шўро ҳокимияти билан қуролли курашда фаол қатнашган, давлат мулкни йўқ қилган, қизил аскарлар ва шўро ходимларидан ваҳшийларча ўч олган. 1930 йили Шўро ҳокимиятига қарши душман кайфиятида бўлиб, давлат мажбуриятлари бажарилишида фаол қаршилик кўрсатгани учун республика ташқарисига сургун қилинган. Аксилинқилобий “қулоқ”лар гуруҳининг фаол аъзоси сифатида бир неча бор “қулоқ”ларга мурожаат қилиб, уларни бирлашишга, Шўро ҳокимиятига қарши курашга чақирди, урушнинг келиб чиқиши муқаррарлигини тарғиб этди.

Асрорқулов Сотимбой. 1917—1924 йилларда Мулла Эргаш ва Кўчқор тўдалари жосуси бўлиб, қизил аскарлар жойлашган ҳудудлар тўғрисида маълумотлар бериб турган, айна вақтда уларга моддий ёрдам кўрсатган, кейинроқ, 1930 йилда давлат мажбуриятларини бажариш бўйича ҳукуматга қаршилик билдирган, “қулоқ” қилиниб, Украинага сургун этилган. Сургунда аксилинқилобий “қулоқ”лар гуруҳининг илҳомчиси сифатида аксилинқилобий иш олиб борган, совхоз қудратини қўпрган, мавжуд тузумга қарши норозилик муҳити яратган, давлат мулкни ўғирлаган, деган қатор айблар қўйилган.

Шарифхўжа Тошхўжаев. Отажон кўрбоши бошлиқ тўдага қурол, маҳсулотлар билан фаол ёрдам берган, кейинчалик давлат мажбуриятлари бажарилишига қаршилик қилгани учун 1931 йили “қулоқ” қилинган ва Украинага сургун этилган. 1932—33-йилларда меҳнат кўрғонида яшаб, қишлоқ хўжалик тadbирлари ўтказилишида ишдан бўйин товлаш, аксилинқилобий гуруҳ аъзоси сифатида йиғилишларда бўлажак урушда фашизмга ёрдам бериш, эски тартибларни ҳар жиҳатдан мақташ, Шўро ҳукуматининг ҳалокатга юз тутишини олдиндан башорат қилувчи мурожаатномалар билан чиқишлар қилганликда айбланган.

Нормирза Солиев. 1917—1922 йилларда Мулла Эргаш тўдасининг Шўро ҳокимиятига қарши қуролли курашида фаол қатнашган. Кейинчалик, 1933 йилда сургунда партия ва ҳукумат тadbирларига қарши аксилинқилобий тарғибот олиб бориш, ишлаш учун кўчириб келтирилганларнинг қочишларини ташкил этиш, аксилинқилобий гу-

руҳнинг фаол аъзоси сифатида бир неча бор мажлисларда иштирок этганликда айбланади.

Қобилжон Позилов. 1920—1921 йилларда озодлик ҳаракати тўдасида қатнашган, унинг жосуси бўлган, қурол, ўқ-дори билан моддий ёрдам кўрсатган, кўнгиллиларни улар тўдасига жалб қилган. 1930 йили давлат мажбурияти бажарилиши тадбирларидан бўйин товлашда айбланиб, республикадан ташқарига сургун этилган. Мавжуд тузумга душман кайфиятида қолиб, ишлаб чиқариш топшириқларини барбод қилиш мақсадида ишчилар орасида бир неча бор саботаж уюштирган.

Бу айблов материаллари 1938 йил 22 апрелда Николаев вилояти НКВД бошқармаси “учлик” суди томонидан кўриб чиқилган, юқорида номлари ва “айблари” зикр этилган 6 нафар ватандошимиз отувга ҳукм қилинган. Ҳукм ўша куниёқ ижро этилган.

Ҳаққулободлик **Жумабой Ҳамроқулов** ҳам “қулоқ” қилиниб, Каховка туманидаги пахтачилик совхозига келтирилган. У жиноят кодексининг 54—10-моддаси билан айбланиб, 1938 йил 10 февралда ҳибсга олинган. Николаев вилояти НКВД бошқармаси “учлик”ида кўриб чиқиш учун 1938 йил 25 мартда тақдим қилинган айблов хулосасида қуйидагилар қайд этилган: “Ишлаш учун кўчириб келтирилганлар орасида “Мамлакатни мудофаа қилиш учун” заёмига ёзилишга қаратилган аксилинқилобий тарғибот олиб борган. Чор тузумини мақтаб, Шўро ҳокимиятини ёмонлаган”.

Терговда **Ж. Ҳамроқулов** Ўзбекистонда яшаган даврида босмачи тўдаларни доимий равишда моддий жиҳатдан қўллаб-қувватлаб тургани, Каховкада эса ишлаш учун кўчириб келтирилганлар орасида аксилинқилобий ташвиқот олиб бориб, мусулмон урф-одатларини жорий этмоқчи бўлгани “исботланган”.

Худди шу мазмундаги “айблари” учун Херсон вилоятининг Скадовск туманидаги қишлоқ хўжалиги ишларини бажариш учун турли давлат хўжалиқларига ишга юборилган **Яҳё Аҳмедов, Аҳмадали Назиров, Сайдали Абдувалиёв, Соатали Мирбадалов, Тўра Солиев, Бозорбой Назиров, Исамат Расулов, Нурмат Эшонов, Юнусбой Юсупов, Бекниёзов, Иброҳимбек Садиров, Аҳмад Худой-**

берганов, Солижон Алибоев, Абдумўмин Асроркулов, Усмон Зоҳидов, Раҳмонкул Сулаймонкулов, Мавлон Турсункулов, Мамасиддиқ Шаманов, Матисоқ Охунов, Турғун Иброҳимов, Мирзааҳмад Олтибоев, Кўзибой Тешабоев, Умматали Умарбоев, Абдужалил Рустамов, Абдуҳамид Йўлдошев, Мирғози Мирзааҳмедов, Нозимхўжа Тўрахўжаев, Исмадиёр Ўрозмухамедов, Мамашарип Ҳусанбоев, Акбар Тоҳиров, Бобониёз Отажонов, Қутум Султонов, Урут Абазов, Шамоиддин Холназаров, Хўжахон Юсупхонов, Кенжа Қурбонов, Худойберган Мадрахимов, Холдор Алимқулов, Рўзимат Ражабов, Қурбоқул Бейтошевлар Николаев вилояти НКВДси қошидаги “учлик”нинг 1938 йил 9 октябрь қарори билан мол-мулки мусодара этилиб, ўзлари отиб ташланди.

Улар орасида қирғизлардан Танбоев Мамбет, Сапаев Иса, Айзақов Шабданали (Нишонбой), Шураков Каштабой (Суралов Киштебой), Умурзақов Баялид, Балатов Султонали, Беденбоев Абдулдор, Шебанов Абдусамат, туркманлардан Бобожонов Раджаб, Рўзметов Убайдулло, Алиназаров Шейхи, қозоқлардан Алимқулов Холдор, Байтешаев, Қурбеткулов, руслардан Бадягин Семён Степанович, Жиданов Кальмин Романовичлар (ҳар иккаласи ҳам Қирғизистондан) бўлган.

Маманазаров Қодир, Бобоев Тожи, Машарипов Зариф, Абдуллаев Худойберган, Мавлонов Турғунларга эса 10 йил қамоқ жазоси берилган.

Ана шу 61 нафар шахсга қўйилган асосий айблар шундан иборатки, гўё улар Херсон вилояти Скадовск туманидан кўчириб келтирилганлар орасида ташкил қилинган аксилинқилобий ўзбек миллатчилик ташкилотининг иштирокчилари бўлишган, Шўро ҳокимиятига қарши қуролли чиқишни ташкил қилиш бўйича ишлар олиб боришган.

Бундан ташқари, Аҳмедов, Назиров, Садиров, Асомов, Умурзоқов, Эсонбоевлар япон разведкасига мансубликда айбланишган.

1960 йил 4 октябрда Одесса ҳарбий округининг ҳарбий трибунали қатағон қилинганлар ишини кўриб чиқиб, улар жиноий жавобгарликка асоссиз тортилган, деган қарорга келди. Ҳарбий трибуналнинг мазкур иш бўйича

норозилигида айтилишича, бу қатағон қилинганларга аксарият улар томонидан берилган зиддиятли, қарама-қарши кўрсатмалар ва шўроларга қарши курашганликларнинг объектив далилловчи бошқа асослари бўлмагани ҳолда айблар қўйилгани таъкидланган. Масалан, қайта сўроқ қилинган Машарипов Зариф кўрсатмасида у ҳеч қачон Шўро ҳокимиятига қарши душманлик фаолиятида бўлмагани, аксилинқилобий миллатчи ташкилотнинг мавжудлигидан тамомила беҳабарлиги, у ва бошқа ҳибсга олинганларнинг бирортаси ҳам рус тилини билмаганликларига қарамай, тергов таржимонсиз олиб борилганлиги, терговда жисмоний таъсир қилиш чоралари қўлланилгани айтилган.

Шунингдек, 1960 йил февралда қайта сўроқ қилинган Бобоев ҳам Херсон вилояти Скадовск туманида аксилинқилобий миллатчи ташкилот бўлганини билмагани ва шўролар ҳокимиятига қарши ҳеч қандай фаолият олиб бормаганини исботлаган.

Ҳарбий трибунал архивларида қатағон қилинган шахсларнинг аксилинқилобий фаолияти рўйхатга киритилган. Чунончи, Херсон вилояти Голопристан, Каховка ва Скадовск туманларидан ҳозиргача 162 нафар ўзбек жангчисининг номлари аниқланди. Бу ишда изланишлар яна давом этиб, Хотира китоблари ва “Шаҳидлар хотираси” майдонимиз янгидан-янги номлар билан тўлиши шубҳасиз.

ЖАНГГОҲЛАРДА ШАҲИД КЕТГАН “ҚУЛОҚ”ЛАР

Ўзбекистон халқи бошқа халқлар қатори иккинчи жаҳон урушида қатнашиб, фашизм устидан қозонилган ғалабага улкан ҳисса қўшди. Кўплаб ўзбек йигит-қизлари уруш жанггоҳларида мардлик, қаҳрамонлик намуналарини кўрсатдилар. Уларнинг кўпчилиги бу урушда ҳалок бўлди ва бедарак йўқолди. Бу шаҳид кетган ватандошларимиз хотирасига атаб ёдгорликлар қад кўтарган, уларнинг номлари, жасорати қайд қилинган Хотира китоблари яратилган.

Афсуски, ярим асрдан кўпроқ вақт ўтганига қарамай, иккинчи жаҳон урушида иштирок этган, ҳалок бўлган ёки бедарак йўқолган кўпгина ўзбек жангчиларининг тақдири ҳанузгача номаълум. Уларнинг номларини аниқлаш ва хотирасини абадийлаштириш бугунги кундаги энг долзарб вазифалардан биридир.

1930 йилларда Ўзбекистондан Шимолий Кавказ, Украина ва Қозоғистонга сургун қилинган ўзбек “қулоқ”лари ва уларнинг иккинчи жаҳон урушидаги иштироки, ғалабага қўшган ҳиссаси ўзбек тарихшунослигидаги ўрганилмаган мавзулардан биридир. Бу масала ҳозирга қадар мутлақо тадқиқ қилинмаган.

Иккинчи жаҳон уруши даврида оккупация қилинган ҳудудлар, жумладан, ўзбек “қулоқ”лари яшаётган Херсон вилоятининг Скадовск, Каховка, Голопристан туманлари аҳолиси ниҳоятда оғир ҳаёт кечирди. Ўшанда немислар колхоз ва совхозларни тарқатиб юборсалар керак, деган ташвишлар юзага келганди. Аксинча, немислар озиқ-овқат тайёрлашда колхоз ва совхозларни қулай восита деб билиб, бу ҳўжаликларда қатъий интизом ўрнатди. Қишлоқда меҳнат кучайгандан-кучайди. Меҳнат иш куни режасини бажармаганлар концлагерларга юбориладиган бўлди. Бундан тегишли хулоса чиқарган ўзбек “қулоқ”лари ўз оила аъзолари, бола-чақалари, чолу кампирлар ила жон-жаҳдлари билан эрта тонгдан то қоронғи тушгунча меҳнат қилдилар. Меҳнат унумдорлиги ортди. Пахта, озиқ-овқат ва чорва маҳсулотларини тайёрлашда ўзбеклар матоңат намунасини кўрсатдилар. Уларнинг бирдан-бир муддаоси энди қандай қилиб бўлмасин Германияга, концлагерларга олиб кетилишдан сақланиб қолиш эди. Ахир, оккупация қилинган ҳудудлардан ҳаммаси бўлиб 5 миллион совет кишиси Германияга олиб кетилиб, уларнинг ярмидан кўпроғи ўлиб кетганди. Табиийки, улар орасида Ўзбекистоннинг ўзидан ҳарбий хизматга чақирилган собиқ “қулоқ”лар ҳам, Херсон, Шимолий Кавказ, Қозоғистонга бадарға қилиниб, бу жойлардан армияга сафарбар қилиниб, фронтларда асир олинганлар, шунингдек, оккупация қилинган ҳудудлардаги собиқ ўзбек “қулоқ”лари ва уларнинг фарзандлари ҳам бўлган. Ўзбек “қулоқ”ларинини иккинчи жаҳон урушидаги иштироки

ҳақида гап кетганда масаланинг ана шу томонини ҳам ҳисобга олиш лозим.

Хуллас, урушнинг бутун заҳридан ўзбек “қулоқ”лари ҳам азоб-уқубат тортганлар, уларнинг аксарияти ўша машъум уруш қурбони бўлиб шаҳид кетганлар. Аммо, булар ҳақида на кўп жиддий Хотира китобларида, на Ўзбекистоннинг иккинчи жаҳон урушидаги иштироки ҳақидаги асар ва диссертацияларда, на бадиий адабиётларда ҳеч нарса айтилмаган. Бу ҳол мазкур масала бўйича жиддий тадқиқотлар олиб боришни тақозо этмоқда. Бунинг учун эса Москва, Украина, Шимолий Кавказ, Қозоғистон, Германия ва Ўзбекистондаги ҳужжатгоҳ материалларини, хориждаги адабиётларни, жумладан, чет элдаги ватандошларимиз асарларини ўрганиш лозим.

Яқинда Украинага қилган илмий сафаримиз вақтида биз Киевдаги Жамоат бирлашма (собиқ Украина Компартияси) Марказий Давлат Архиви, Украина ҳукумати Олий органлари Марказий Давлат архиви, Херсон вилоят давлат архиви, бир қанча илмий муассасалар, университет, кутубхона, музейларда бўлиб, айти шу мавзуга доир материаллар билан бир оз танишиб чиқдик.

1941 йил бошларида Иттифоқнинг турли ҳудудларида тахминан 200 минг оила, жами эса 930221 нафар собиқ “қулоқ”лар бор эди. Урушгача ва урушнинг дастлабки даврида “қулоқ”лар армияга олинмаган, шўролар уларга ишонмаган, уларни ҳар жиҳатдан таҳқирлаган, уларга қурол беришдан чўчиган. Ҳаттоки, 1940 йил 27 февралда Ишчи-деҳқон Қизил Армияси Бош бошқармаси “иш-лаш учун кўчириб келтирилганлар ва уларнинг фарзандлари Қизил Армия ва флотга чақирилмасин”, деган маҳсус кўрсатма берган.

Уруш арафасида ўн олти ёшга тўлиб, паспорт олган “қулоқ” фарзандларини меҳнат сурғунидан озод қилиш бошланган эди. Уруш бошланиши билан уларни озод қилиш иши тўхтатилди, бунга қадар озод қилинганлар эса яна аввалги сурғун қилинган жойига рўйхатдан ўтиш учун ариза бера бошладилар. Чунки озод бўлган “қулоқ”лар бусиз ҳарбий хизматга чақирилмас ва фронтга жўнай олмас эдилар. Лагерлар бош бошқармаси (ГУЛАГ) сурғун қилинганлар фарзандларини (немис ва финлардан

ташқари) озод қилиш ва уларни ҳарбий комиссариатларда ҳисобга олишни тезлаштириш ҳақида жойларга кўрсатмалар жўнатишга мажбур бўлди.

1942 йил март ойи охирларида Иттифоқ ички ишлар халқ комиссарлиги меҳнат сургунидаги ҳарбий хизматга яроқли эркаклардан 100 минг нафарини ҳарбий хизматга чақириш ҳақида Мудофаа Давлат Комитетига таклиф киритди.

Мудофаа Давлат Комитетининг 1942 йил 11 апрелдаги махсус қарорига биноан 1942 йилнинг 15 апрелидан 15 майгача бўлган давр ичида 35 минг нафар собиқ “қулоқ” Қизил Армияга сафарбар қилинди. Бу рақам 1942 йил июнь ойида 50 мингдан зиёдга кўпайди. НКВДнинг 100 минг кишини армияга сафарбар қилиш ҳақидаги таклифини Сталин рад этди. Шубҳасиз, Сталин бу миқдордаги собиқ “синфий душман”ларга ишонмаган, уларга қуролни ишониб топширишдан чўчиган эди.

Мудофаа Давлат Комитетининг 1942 йил 11 апрелдаги қарорига қадар ҳам “қулоқ”лар қисман бўлса-да ҳарбий хизматга сафарбар қилинган эдилар. 1941 йил уруш бошланишидан то 15 октябргача бўлган даврда меҳнат сургунидаги “қулоқ”лардан 3218 нафари ҳарбий хизматга чақирилган. Уларнинг 901 нафари кадрлар қисмига, 2317 таси эса махсус қурилиш батальонларига сафарбар қилинган.

Уруш давомида меҳнат сургунидаги “қулоқ”лардан жами 60747 киши ҳаракатдаги армияга, улардан 1658 нафари эса Ўзбекистон ҳудудидан фронтга сафарбар этилган.

Армияга чақирилган “қулоқ”ларга нисбатан “меҳнат сургуни қишлоқлари”да қолганларнинг сони анча кўп эди. 1942 йил 1 декабрдаги маълумот бўйича 25 “меҳнат сургуни қишлоқлари”да ёши 18 дан 45 гача бўлган 74584 эркак бор эди. Ўша йилнинг апрель — октябрида армияга чақирилган “қулоқ”лардан “қулоқ”лик тамғаси олиб ташланмаган эди. Бу эса армиядаги “қулоқ-аскарлар”нинг умумий руҳиятига салбий таъсир этиб, уларнинг жанговарлигини оширмасди. СССР НКВДси 1942 йил 22 октябрда 002303-сонли буйруқ чиқариб, армия сафидаги бу тоифадаги аскарлардан ва “меҳнат сургуни қишлоқлари”да-

ги аҳолидан “қулоқ”лик тамғасини олиб ташлади. Уларга чеклашларсиз паспорт бериладиган, маошларидан аввалгидек 5 фоиз ушлаб қолинмайдиган бўлди. Бироқ, бу жараён оғир ва суст кечди. Ҳар ҳолда бу тадбир армиядаги “қулоқ-аскарлар” кайфиятини хийла кўтарди. Уларда урушдан сўнг ватанларига қайтиш умиди ошди, шу тўғайли уларнинг жанговарлиги ҳам ортди. “Меҳнат сургунни қишлоқлари” аҳолиси руҳиятида ҳам кескин ўзгариш юз берди. Озод этилган “қулоқ оилалар” урушдаги ўз фарзандлари, яқинларига хатлар ёзиб, энди эркин фуқаро сифатида жанг олиб боришга даъват этдилар.

Уруш арафасида Украинада 15 мингдан ортиқ ўзбек “қулоқ”лари бўлган. Улар асосан Херсон вилоятининг Скадовск, Каховка ва Голопристан туманларида истиқомат қилганлар. Уруш бошлангунча паспорт олган ёшларга ўз ватанларига қайтиб кетишлари учун рухсат берилган, уларнинг бир қисми Ўзбекистонга жўнаб кетишга улгурган ҳам эди.

Уруш бошланганидан кейин “қулоқ”ларни ўз ватанларига жўнатиш тўхтатилди. Урушнинг дастлабки кунларида Украинага иттифоқ ГУЛАГ раҳбарияти томонидан “Улуғ Ватан уруши бошлангани ва Фарбий фронтдаги вазият оғирлашгани сабабли ҳарбий хизматга яроқли ҳамма эркаклар фронтга сафарбар қилинсин”, деган кўрсатма юборилди. Чунки урушнинг дастлабки ойларидаёқ фашист агрессияси Украинага яқинлашиб қолган эди. Шу сабабли ҳам Херсон вилоятидаги ўзбек “қулоқ”лари ҳам шошилишча равишда Қизил Армияга сафарбар қилина бошланган. Сафарбар қилинишга улгурмаган 16 ёшдан 60 ёшгача бўлган эркакларнинг бир қисми меҳнат батальонларига олиниб, Қарағанда кўмир саноати марказига кўчирилди. Уларнинг кўпчилиги шу ердан, яъни Қозоғистон ССРдан урушга сафарбар қилинди.

Херсон вилоятдан урушга сафарбар қилинган ўзбекларнинг кўпчилиги урушнинг дастлабки босқичида Фарбий фронт таркибида жанг қилдилар. Бу фронт қўшилмалари урушнинг биринчи кунларидаёқ жуда оғир талафотлар кўрди. Фронт таркибидаги ўзбек “қулоқ”ларининг аксарияти 1941 йилдаёқ ҳалок бўлди ёки бедарак йўқолди.

Урушга сафарбар қилинган “қулоқ”лар ҳақида маълумотлар тўла сақланмаган. Бунга сабаб ўзбек “қулоқ”ларининг ҳарбий комиссариатларда рўйхатга олинмагани, урушнинг дастлабки даврида сафарбарлик ишлари шошилиш равишида ўтказилгани эди. Сафарбарлик ҳужжатлари тўла расмийлаштирилмаган, сафарбар қилинганлар ҳақидаги маълумотлар эса чала тузилган. Кўпгина ўзбек “қулоқ”ларининг туғилган йили, жойи кўрсатилмаган, исми-шарифлари хатоликлар билан ёзилган.

Херсон вилоятидан урушга юборилган “қулоқ”ларнинг сони ҳақида ҳам аниқ маълумотлар йўқ. Бу вилоятдан аҳоли эвакуация қилинган пайтда кўплаб ҳужжатлар йўқолиб кетган. Сақланиб қолинганлари орасидан ҳалок бўлган ва бедарак йўқолган ўзбек “қулоқ”лари ҳақида айрим маълумотларнигина топиш мумкин. Биз ундайлардан 162 нафари тўғрисида оз бўлса-да маълумотга эга бўлдик. Қуйида Скадовск, Каховка, Голопристан туманларидан урушга олинган ва урушга қадар шу туманлар ҳудудида яшаганлар ҳақида тўхталамиз.

Скадовск туманига 30-йилларда ўзбек “қулоқ”лари кўчириб келтирилган. Бу ерда пахта етиштириш йўлга қўйилган ва 2 та пахтачилик совхози ташкил қилинган. Пахтачиликда аксариат ўзбек “қулоқ”лари меҳнат қилишган. Туманда пахта тозалаш заводи ҳам қурилган.

Уруш арафасида Скадовск тумани аҳолисининг 2 фозини ўзбеклар ташкил қилган. Улар асосан Чалбас қишлоқ совети доирасидаги 1- ва 2-Пахтачилик совхозида яшаганлар. Бошланган урушдан бу ердаги ўзбеклар азоб тортди. Ўзбек “қулоқ”лари ва уларнинг фарзандлари ҳаракатдаги армияга сафарбар қилинди. 1941 йил август — сентябрь ойларида Скадовск туманидан халқ лашкарига 3720 эркак ва 1300 аёл ёзилди. Июнь ойидан сентябрга қадар ҳаракатдаги армияга 3988 киши сафарбар этилди. Улар туман ҳудудида яшаган украин, рус, белорус, яҳудий, ўзбек, молдован ва бошқа миллат вакиллари эди. Туманда фақат аёллар, қариялар ва болаларгина қолди. Меҳнатга яроқли эркакларнинг кўпчилиги фронт орти ишларига сафарбар қилинди, моддий бойликлар, озиқ-овқат захиралари, қишлоқ хўжалик техникалари ва чорва ҳайвонлари мамлакат ичкарасига эвакуация қилинди.

Скадовск фашистлар томонидан 1941 йил сентябридаёқ босиб олинди ва қонли террор режими бошланди. Саноат, қишлоқ хўжалиги фашистлар манфаатига хизмат қила бошлади. Ўзбек аёллари, болалари ва қариялари бу бегона юртда, фашистлар ҳукмронлик қилган вақтда ҳам пахтачилик билан машғул бўлдилар. Октябрь ойида Скадовскнинг ғарбидаги эски тупроқ карьериди фашистлар ҳеч қандай гуноҳи йўқ тинч аҳолини отиб ташладилар. Уларнинг 120 таси аёллар, 32 таси болалар эди.

Скадовскда фашистлар босқини икки йилдан ошиқроқ давом этди. Ҳозирда барҳаёт собиқ “кулоқ”ларнинг эслашича, жўнаб кетишга улгурмаган эркаклар ва аёллар немислар топшириғи асосида пахта етиштириш билан машғул бўлди. Фашистлар ўзбекларнинг урф-одатлари ва диний эътиқодига қисман рухсат беришди. Бироқ 1942 йилдан кейин фашистларнинг аҳволи оғирлашгач, ўзбекларга ҳам турли солиқлар солинди. Уларнинг мол-қўйларини, буюмларини тортиб олинди. Турли хил оғир мажбуриятлар юкланди.

1943 йил 2 ноябрда Скадовск тумани 4-Украина фронтининг 2-гвардиячи армияси ва 24- ва 33-гвардиячи ўқчи дивизиялари томонидан фашистлар оккупациясидан озод қилинди. Ноябрь ойи охирларида туманда ҳарбий комиссариат яна фаолият бошлади. У Қизил Армияга сафарбар қилишга киришди. 1943 йилнинг ўзида бу тумандан 3700 киши фронтга юборилди. Буларнинг аксарияти чақирик ёшига етган йигитлар эди. Сафарбарлик ишлари нисбатан тартибли йўлга қўйилди.

Скадовскда яшаб, шу жойдан фронтга чақирилган ва жанггоҳларда ҳалок бўлган ўзбеклардан 87 таси аниқланди. Уларнинг аксарияти 1943 йилда фронтга сафарбар қилинган. Бу жангчиларнинг кўпчилиги 4-Украина фронтининг 2- ва 28-гвардиячи армияси ва бошқа қисмлар таркибида Украинани фашистлардан озод қилиш жангларида ҳалок бўлган. Улар Херсон вилоятининг Цюрупин, Горностаев, Чаплин, Каланчак, Белозер туманларидаги Биродарлик қабристонларида дафн қилинган.

Бу жанглардан омон қолганлар эса Польша, Венгрия, Шарқий Пруссия, Германия худудларидаги жангларда

ҳалок бўлган ёки бедарак йўқолган. Бу ватандошларимиз куйидагилардир:

1. **Аббосов Ўрин.** 1887 йилда туғилган. 24-гвардиячи ўқчи дивизия, 70-гвардиячи полк жангчиси. 1944 йил 7 январда ярадор бўлиб вафот этган, Херсон вилояти Горностаев туманида дафн қилинган.

2. **Абдураззоқов Қайом Маҳмудович.** 1914 йилда туғилган, ўзбекистонлик. Қизил аскар, 1945 йил февралда бедарак йўқолган.

3. **Абдураззоқов Катберан** (Ҳақберган бўлса керак). 1918 йилда туғилган. Қизил аскар, 1945 йил февралда бедарак йўқолган.

4. **Абдурахмонов Исмоил.** 1903 йилда туғилган. Сталинград вилоятида яшаган, 2-гвардиячи армия, 1326-ўқчи полки жангчиси. 1944 йил 10 апрелда ярадор бўлиб вафот этган. Херсон вилояти Каланчак тумани Макаровка қишлоғида дафн қилинган.

5. **Абдуқаҳҳоров Анвар.** 1894 йилда туғилган. 24-гвардиячи ўқчи дивизия, 70-гвардиячи полк жангчиси. 1944 йил 7 январда ярадор бўлиб вафот этган. Херсон вилояти Горностаев тумани Ольгино қишлоғида дафн этилган.

6. **Абдурахмонов Мاستон.** 1910 йилда туғилган. Ростов вилояти Заозерное қишлоғида яшаган, 3-гвардиячи ўқчи полки жангчиси. 1944 йил 8 апрелда жангда ҳалок бўлган. Крим вилояти Красноперекоп тумани Арман қишлоғида дафн қилинган.

7. **Алимов Холонпай Каримович.** 1916 йилда туғилган, ўзбекистонлик. 49-гвардиячи полк жангчиси. 1944 йил 16 мартда жангда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Белозер тумани Копани қишлоғидаги Биродарлик қабристонига дафн қилинган.

8. **Арзаматов Исса.** 1920 йилда туғилган. Қирғизистоннинг Иссиқкўл туманидан. 87-ўқчи дивизия, 262-гвардиячи ўқчи полкнинг бўлинма командири, 1943 йил 18 декабрда жангда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Цюрупин тумани Марказий боғидаги Биродарлик қабристонига дафн қилинган.

9. **Асадов Сайдали.** 1904 йилда туғилган. Оддий қизил аскар, 24-гвардиячи ўқчи дивизия, 70-гвардиячи ўқчи

полк жангчиси. 1943 йил 31 декабрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Горностаев тумани Соломки хуторида дафн қилинган.

10. **Бойтўраев Ҳамид.** 1906 йилда туғилган. Фарғона вилояти Наманган туманидан. 24-гвардиячи ўқчи дивизия, 70-гвардиячи полк жангчиси. 1944 йил 1 январда жангда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Горностаев тумани Соломки хуторидаги Биродарлик қабристонига дафн қилинган.

11. **Бойназаров Омурбек.** 1911 йилда туғилган. Қирғизистон ССР, Тянь-Шань вилоятидан. 87-гвардиячи ўқчи дивизия, 262-гвардиячи ўқчи полк бўлинма командири, сержант. 1943 йил 18 декабрда ҳалок бўлган. Цюрупин туманидаги Биродарлик қабристонига дафн қилинган.

12. **Давлатов Абдулла Давлатович.** 1913 йилда туғилган. Тожикистондан. 24-ўқчи дивизия жангчиси. 1944 йил 18 августда ҳалок бўлган. Литва худудида дафн қилинган.

13. **Дадажонов Боқижон.** 1917 йилда туғилган. 49-гвардиячи ўқчи дивизия, 147-гвардиячи ўқчи полк жангчиси. 1943 йил 17 декабрда ҳалок бўлган. Цюрупин тумани Саги хуторида Биродарлик қабристонига дафн қилинган.

14. **Дўстмуродов Холжон.** 1916 йилда туғилган, самарқандлик. 28-армия, 295-ўқчи дивизия, 1048-ўқчи полк жангчиси. 1944 йил 16 мартда жангда ҳалок бўлган, Херсон вилояти Белозер тумани Царевадор хуторида дафн қилинган.

15. **Жумақулов Ботир.** 1897 йилда туғилган. 91-Мелитополь ўқчи дивизия жангчиси. 1944 йил 22 мартда ҳалок бўлган, Кримда дафн қилинган.

16. **Зокиров Жаббор.** 1907 йилда туғилган, ўзбекистонлик. 87-гвардиячи ўқчи дивизия, 262-гвардиячи ўқчи полк жангчиси. 1943 йил 18 декабрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Цюрупин шаҳри марказида дафн қилинган.

17. **Зокиров Усмон.** 1897 йилда туғилган. 49-гвардиячи ўқчи дивизия, 147-гвардиячи ўқчи полк аскарари. 1943 йил 15 декабрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Цюрупин тумани Саги хуторида дафн қилинган.

18. **Исабоев Олимжон Тойлоқович.** 1912 йилда туғилган. 49-гвардиячи ўқчи дивизия, 147-гвардиячи ўқчи полк жангчиси. 1943 йил 20 декабрда ҳалок бўлган. Цюрупин

тумани Саги хуторида Биродарлик қабристонига дафн қилинган.

19. **Исмоилов Исакул.** 1907 йилда туғилган, ўзбекистонлик. 87-гвардиячи ўқчи дивизия, 262-гвардиячи ўқчи полк жангчиси. 1943 йил 19 декабрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Цюрупин тумани марказидаги Биродарлик қабристонига дафн қилинган.

20. **Исмоилов Рауфбек.** 1916 йилда туғилган. Қирғизистонлик. 87-ўқчи дивизия, 262-гвардиячи ўқчи полк бўлинма командири, 1943 йил 19 декабрда ҳалок бўлган, Цюрупин тумани марказидаги Биродарлик қабристонига дафн қилинган.

21. **Исмоилов Эшонкул.** 1895 йилда туғилган, Скадовск тумани Родчаное қишлоғида яшаган. 2-гвардиячи армия, 264-гвардиячи ўқчи полк жангчиси. 1943 йил 3 декабрда ярадор бўлиб вафот этган. Херсон вилояти Чаплин тумани Магдалиновка қишлоғида дафн қилинган.

22. **Йўлдошев Қаландар.** 1912 йилда туғилган. 117-ўқчи дивизия, 275-ўқчи полк аскари, автоматчи. 1945 йил 13 январда ҳалок бўлган. Польша ҳудудида дафн қилинган.

23. **Камолов Тўра.** 1914 йилда туғилган. Тошкент шаҳридан. Қизил армиячи. 1944 йил май ойида бедарак йўқолган.

24. **Каримов Абдулла.** 1901 йилда туғилган. Оддий аскар. 1944 йил сентябрида Латвияда ҳалок бўлган.

25. **Маликов Абдуҳалим.** 1922 йилда туғилган. Ўзбекистондан, 87-гвардиячи дивизия, 261-гвардиячи ўқчи полк жангчиси. 1943 йил 16 декабрда ҳалок бўлган. Цюрупин тумани марказида дафн қилинган.

26. **Мамаюсупов Содиқ.** 1925 йилда туғилган. 24-гвардиячи дивизия, 70-гвардиячи ўқчи полк аскари. 1943 йил 31 декабрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Горностаев тумани Соломки хуторида дафн қилинган.

27. **Маманазаров Файзулла.** 1910 йилда Самарқанд вилоятида туғилган. 87-гвардиячи ўқчи дивизия, 261-гвардиячи ўқчи полк аскари. 1943 йил 17 декабрда ҳалок бўлган. Цюрупин шаҳри марказида дафн қилинган.

28. **Майлиев Худойберган.** 9-гвардиячи ўқчи полк бўлинма командири, сержант. 1944 йил 8 апрелда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Каланчак туманида дафн қилинган.

29. **Мирвалиев Ҳожимирза.** 1915 йилда туғилган. 147-ўқчи полк аскари. 1943 йил 23 декабрда ярадор бўлиб вафот этган. Херсон вилояти Чаплин тумани Магдалиновка қишлоғида дафн қилинган.

30. **Матёкубов Амет.** 1920 йилда туғилган. Туркманистоннинг Тошҳовуз вилоятидан. 87-гвардиячи ўқчи дивизия, 261-гвардиячи ўқчи полк жангчиси, пулемётчи. 1944 йил 10 апрелда ҳалок бўлган. Қримда дафн қилинган.

31. **Мирзахамдамов Райимжон.** 1916 йилда туғилган. 49-гвардиячи ўқчи дивизия, 147-гвардиячи ўқчи полк жангчиси, пулемётчи. Херсон вилояти Белозер тумани Музиқовка қишлоғидаги Биродарлик қабристонига дафн қилинган.

32. **Мирхонов Фулом.** 1916 йилда туғилган. Қизил аскар. 1944 йил июнда бедарак йўқолган.

33. **Мадраҳимов Зиёд Худойбердиевич.** 1926 йилда туғилган. Кичик сержант. 10-гвардиячи механизациялашган бригаданинг 1-мотоўқчи батальони бўлинма командири ўринбосари. 1945 йил 28 мартда ҳалок бўлган. Германиянинг Резен худудида дафн қилинган.

34. **Муроджонов Собиржон.** 1924 йилда туғилган. Қизил аскар. 135-ўқчи дивизия жангчиси. 1943 йил 20 июлда ҳалок бўлган. Орлов вилояти худудида дафн қилинган.

35. **Мусаев Ҳамид.** 1910 йилда туғилган. 87-ўқчи дивизия, 1382-ўқчи полк жангчиси. 1944 йил 9 апрелда ярадор бўлиб вафот этган. Херсон вилояти Каланчак тумани Червонний Чабан қишлоғида дафн қилинган.

36. **Муҳирдинов Насриддин.** 1919 йилда туғилган. 49-гвардиячи ўқчи дивизия жангчиси. 1943 йил 17 декабрда ҳалок бўлган. Цюрупин тумани Саги хуторида дафн қилинган.

37. **Муҳирдинов Нажмиддин.** 1922 йилда туғилган, ўзбекистонлик. 49-гвардиячи ўқчи дивизия, 144-гвардиячи ўқчи полк жангчиси. 1944 йил 14 мартда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Белозер тумани Киселевка қишлоғидаги Биродарлик қабристонига дафн қилинган.

38. **Назаров Зайниддин.** 1909 йилда туғилган, ўзбекистонлик, 24-гвардиячи ўқчи дивизия, 70-гвардиячи ўқчи полк жангчиси. 1943 йил 31 декабрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Горностаев тумани Соломки хуторида дафн қилинган.

39. **Нишонбоев Йўлдош.** 1916 йилда туғилган. Катта сержант, 1944 йил октябрь ойида Польша худудида ҳалок бўлган.

40. **Нуриддинов Хусниддин.** 1915 йилда туғилган, Тошкент шаҳридан. 2-гвардиячи армия, 49-гвардиячи ўқчи дивизия, 48-гвардиячи ўқчи корпус, 149-гвардиячи ўқчи полк жангчиси, старшина. 1943 йил 17 декабрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Цюрупин тумани Саги хуторида дафн қилинган.

41. **Назарматов Хорис.** 1925 йилда туғилган, Наманган шаҳридан. 87-гвардиячи ўқчи дивизия, 262-гвардиячи ўқчи полк аскарари. 1943 йил 25 ноябрда ҳалок бўлган, Херсон вилояти Цюрупин тумани марказидаги Биродарлик қабристонига дафн қилинган.

42. **Отабоев Ажатар.** 1915 йилда туғилган. Қизил аскар. 1944 йил июнида бедарак йўқолган.

43. **Отажонов Тожибой.** 1922 йилда туғилган, Скадовск туманида яшаган, 40-ўқчи гвардиячи ўқчи дивизия, 147-гвардиячи ўқчи полк жангчиси. 1943 йил 18 декабрда ҳалок бўлган. Цюрупин тумани Великие Копани қишлоғидаги Биродарлик қабристонига дафн қилинган.

44. **Отажонов Отамурод.** 1925 йилда туғилган. 49-гвардиячи ўқчи дивизия, 147-гвардиячи ўқчи полк жангчиси, 1943 йил 19 декабрда жангда ҳалок бўлган. Цюрупин тумани Саги хуторидаги Биродарлик қабристонига дафн қилинган.

45. **Охунов Ҳоди Мирзоевич.** 1901 йилда туғилган. 49-гвардиячи ўқчи дивизия, 147-ўқчи полк аскарари. 1943 йил 16 декабрда жангда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Цюрупин тумани Подстепное қишлоғида дафн қилинган.

46. **Орзиматов Исо.** 1920 йилда туғилган, Қирғизистоннинг Иссиққўл туманидан. 87-гвардиячи ўқчи дивизия, 262-гвардиячи полк бўлинма командири. 1943 йил 18 декабрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Цюрупин тумани марказидаги паркда дафн қилинган.

47. **Раҳимов Султон.** 1911 йилда туғилган, ўзбекистонлик. 49-гвардиячи дивизия, 147-гвардиячи ўқчи полк жангчиси. 1943 йил 20 декабрда ҳалок бўлган. Цюрупин тумани Саги хуторида дафн қилинган.

48. **Раҳимов Тоҳир.** 1919 йилда туғилган, ўзбекистонлик. 49-гвардиячи ўқчи дивизия, 149-гвардиячи ўқчи полк жангчиси. 1944 йил 21 октябрда ҳалок бўлган. Венгрия ҳудудида дафн қилинган.

49. **Рустамов Абдулла.** 1914 йилда туғилган. Тошкент шаҳридан. 11-гвардиячи механизациялашган бригада бўлинма командири, сержант, 1943 йил 17 декабрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Цюрупин тумани Раденское қишлоғида дафн қилинган.

50. **Содиқбоев Тоҳир.** 1906 йилда туғилган, 2-гвардиячи армия, 19-ўқчи корпус, 49-гвардиячи ўқчи дивизия, 147-гвардиячи ўқчи полк жангчиси. 1943 йил 14 декабрда ҳалок бўлган. Цюрупин тумани Подстепное қишлоғида дафн қилинган.

51. **Содиқов Раҳмат.** 1914 йилда туғилган, 33-ўқчи дивизия, 84-ўқчи полк жангчиси, 1944 йил 26 апрелда ярадор бўлиб вафот этган, Қрим вилояти Боқчасарой туманида дафн қилинган.

52. **Саидов Байбулкун Кождабекович.** 1910 йилда туғилган. Қизил аскар. 1944 йил июль ойида бедарак йўқолган.

53. **Солиев Ҳалим Жалилович.** 1913 йилда туғилган, сержант. 1946 йил июнь ойида ярадор бўлиб вафот этган. Горький вилояти Богород тумани Шумилово қишлоғида дафн қилинган.

54. **Сартолов Султон.** 1915 йилда туғилган. Қизил аскар. 3-армия, 40-ўқчи корпус, 129-Орлов ўқчи дивизия, 157-ўқчи полк жангчиси. 1945 йил 10 февралда ярадор бўлиб вафот этган, Шарқий Пруссияда дафн қилинган.

55. **Соатов Султон.** 1911 йилда туғилган, Тошкент вилоятидан. 87-гвардиячи дивизия, 262-гвардиячи ўқчи полк жангчиси, 1943 йил 25 ноябрда ҳалок бўлган. Цюрупин тумани Саги хуторида дафн қилинган.

56. **Тожибоев Анвар.** 1907 йилда туғилган. 1944 йил октябрь ойида жангда ҳалок бўлган. Шарқий Пруссияда дафн қилинган.

57. **Тойлоқов Ёқубжон.** 1910 йилда туғилган. 49-гвардиячи ўқчи дивизия, 147-гвардиячи полк жангчиси. 1943 йил 20 декабрда ҳалок бўлган. Цюрупин тумани Подстепное қишлоғида дафн қилинган.

58. **Тожимирзаев Ҳотам.** 1909 йилда туғилган. 24-гвардиячи Евпатория дивизияси жангчиси. 1944 йил 7 майда ҳалок бўлган. Қрим вилояти Боқчасарой тумани Балбек қишлоғида дафн қилинган.

59. **Тўхтаназаров Аблаз.** 1912 йилда туғилган, ўзбекистонлик. 24-гвардиячи ўқчи дивизия, 70-гвардиячи ўқчи полк жангчиси. 1944 йил 14 январда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Горностаев тумани Соломки хуторида дафн қилинган.

60. **Тошимбетов Муҳаммадқул.** 1900 йилда туғилган, кичик сержант. 1945 йил февраль ойида ҳалок бўлган. Германия ҳудудида дафн қилинган.

61. **Умарбоев Мамадали.** 1918 йилда туғилган, 387-ўқчи дивизия, 12783-ўқчи полк жангчиси. 1944 йил 8 апрелда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Каланчак туманида дафн қилинган.

62. **Умнатқулов Хонум.** 1921 йилда туғилган, 49-гвардиячи ўқчи дивизия, 147-гвардиячи ўқчи полк жангчиси. 1943 йил 19 декабрда ҳалок бўлган. Цюрупин тумани Саги хуторида дафн қилинган.

63. **Урусанбеков Сатилкан.** 1909 йилда туғилган. 315-ўқчи дивизия, 712-ўқчи полк аскар, наводчик. 1942 йил 23 февралда ҳалок бўлган. Волгоград вилояти Нижний Читр Суrowики тумани ҳудудида дафн қилинган.

64. **Усмонов Жўра.** 1917 йилда туғилган, ўзбекистонлик. Қизил аскар, 16050-дала почтаси. 1944 йил 11 апрелда ҳалок бўлган. Қрим вилояти Красноперекоп туманида дафн қилинган.

65. **Усмонов Саттор.** 1911 йилда туғилган. 265-ўқчи дивизия, 1042-ўқчи полкнинг аскар. 1944 йил 20 мартда ҳалок бўлган. Николаев вилояти Богоявлен туманида дафн қилинган.

66. **Хўжаев Жўраҳон.** 1917 йилда туғилган. 49-гвардиячи ўқчи дивизия, 147-ўқчи полк аскар. 1943 йил 20 декабрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Цюрупин тумани Саги хуторида дафн қилинган.

67. **Хўжамқулов Тошбой.** 1910 йилда туғилган. Қизил аскар. 1945 йил март ойида Германияда ҳалок бўлган.

68. **Холматов Тошпўлат.** 1912 йилда туғилган. Ўзбекистонлик. 24-гвардиячи ўқчи дивизия, 70-гвардиячи ўқчи

полк аскарари. Херсон вилояти Горностаев тумани Соломки хуторида дафн қилинган.

69. **Хонкелдиев Иброҳим.** 1914 йилда туғилган. Ўзбекистонлик. 24-гвардиячи ўқчи дивизия, 70-гвардиячи ўқчи полк аскарари. 1943 йил 31 октябрда ҳалок бўлган. Горностаев тумани Соломки хуторида дафн қилинган.

70. **Хондиров Бердибек.** 1913 йилда туғилган. Ўзбекистонлик. 4-гвардиячи механизациялашган бригада ўқчиси. 1943 йил 17 декабрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Цюрупин тумани Подстепное қишлоғида дафн қилинган.

71. **Шерназаров Соибназар.** 1908 йилда туғилган. Ўзбекистонлик. 28-армия, 10-гвардиячи ўқчи колонна, 24-ўқчи дивизия, 70-гвардиячи ўқчи полк аскарари. 1943 йил 28 декабрда ярадор бўлиб вафот этган. Горностаев тумани Соломки хуторида дафн қилинган.

72. **Эгамбердиев Собит.** 1912 йилда туғилган. Қизил аскар. 1944 йил август ойида ҳалок бўлган. Молдованинг Ливашиха қишлоғида дафн қилинган.

73. **Эргашев Жумакул.** 1913 йилда туғилган. Жангчи. 1944 йил март ойида ҳалок бўлган. Николаев вилояти Котмеровка қишлоғида дафн қилинган.

74. **Эгамбердиев Комил.** 1924 йилда туғилган. 2-гвардиячи армия, 18-гвардиячи ўқчи корпус, 49-гвардиячи ўқчи дивизия, 149-гвардиячи ўқчи полк жангчиси. 1943 йил 17 декабрда ҳалок бўлган. Цюрупин тумани Саги хуторида дафн қилинган.

75. **Юнусов Зоир.** 1902 йилда туғилган. Қизил аскар. 1944 йил февраль ойида бедарак йўқолган.

76. **Юнусов Рўзимат.** 1923 йилда туғилган. Ўзбекистонлик. 3-гвардиячи ўқчи дивизия жангчиси. 1943 йил 16 декабрда ярадор бўлиб вафот этган. Цюрупин тумани Подстепное қишлоғида дафн қилинган.

77. **Юсупов Холаҳмад.** 1903 йилда туғилган. Ўзбекистонлик, сержант. 04010-ҳарбий қисм дала почтаси. 1943 йил 17 декабрда жангда ҳалок бўлган. Цюрупин тумани Раденское қишлоғида дафн қилинган.

78. **Ўлжабоев Тошпўлат.** 1913 йилда туғилган. Қизил аскар. 1944 йил февраль ойида бедарак йўқолган.

79. **Ўтанбоев Ҳайдар.** 1915 йилда туғилган. 87-гвардиячи ўқчи дивизия, 262-гвардиячи ўқчи полк аскарари. 1943 йил

25 ноябрда ҳалок бўлган. Цюрупин тумани Саги хуторида дафн қилинган.

80. **Қосимов Жуман.** 1899 йилда туғилган. 24-гвардиячи ўқчи дивизия, 70-гвардиячи ўқчи полк аскарари. 1943 йил 3 декабрда ҳалок бўлган. Николаев вилояти Очаков тумани Покров хуторида дафн қилинган.

81. **Қурбонов Бозорбой.** 1914 йилда туғилган. Фарғона вилоятидан. 24-гвардиячи ўқчи дивизия, 70-гвардиячи ўқчи полк аскарари. 1943 йил 31 декабрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Горностаев тумани Соломки хуторида дафн қилинган.

82. **Кўшмуродов Жонибой.** 1918 йилда туғилган. Тошкент вилоятидан. 8-гвардиячи ўқчи дивизия, 264-гвардиячи ўқчи полк ефрейтори. 1945 йил 8 апрелда ҳалок бўлган. Калининград вилоятида дафн қилинган.

83. **Қорабоев Карим.** 1912 йилда туғилган. Тошкент вилояти Бўка туманидан, 2-гвардиячи механизациялашган колоннанинг 4-гвардиячи механизациялашган бригада жангчиси. 1943 йил 16 декабрда ҳалок бўлган. Цюрупин тумани Саги хуторида дафн қилинган.

84. **Қоракулов Абдуқодир.** 1912 йилда туғилган. Тошкент вилоятидан, ефрейтор, 20-Криворог ўқчи дивизияси жангчиси. 1945 йил 17 мартда ҳалок бўлган. Венгрия худида дафн қилинган.

85. **Фуломов Баҳром.** 1913 йилда туғилган. Қизил аскар. 1944 йил июнь ойида бедарак йўқолган.

86. **Ҳожибоев Йўлдошбой.** 1910 йилда туғилган. Ўзбекистонлик. 24-гвардиячи ўқчи дивизия, 70-гвардиячи ўқчи полк аскарари. 1943 йил 31 декабрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Горностаев тумани Соломки хуторида дафн қилинган.

87. **Ҳамрокулов Мадумар.** 1912 йилда туғилган. Ўзбекистонлик, 49-гвардиячи ўқчи дивизия, 147-гвардиячи ўқчи полки аскарари. 1943 йил 20 декабрда ҳалок бўлган. Цюрупин тумани Саги хуторида дафн қилинган.

Каховкадаги ўзбеклар урушгача пахтачилик, чорвачиликда, пахта тозалаш, ёғ ишлаб чиқариш, кўмир қазиб олиш корхоналарида меҳнат қилишган.

1941 йил июлида Каховкада ҳарбий ҳолат жорий этилди. Шунда 7 мингдан зиёд каховкаликлар фронтга олинди. Шаҳарнинг ўзида 350 кишидан иборат қурувчи батальони тузилди. Унда оз миқдорда бўлса-да, ўзбеклар ҳам бор эди. Улар 26 августда бошланиб кетган фашистларга қарши жангларда матонат кўрсатдилар. Бироқ Каховка 1 сентябрга келиб душман томонидан эгалланди. 16 сентябрнинг ўзида тинч аҳолидан 2 мингдан ортиқ қариялар, аёллар ваҳшиёна отиб ташланди. Уларнинг жасадлари эса Тернан хуторидаги чуқур кудуққа ташланди. Бошқалар каби ўзбек аёллари, болалари ва қариялари ҳам икки йилдан ортиқ фашистлар қуршовида қолди. Эркакларнинг кўпчилиги фронтда жанг қилар, меҳнатга яроқли қолган қисми эса фронт ортига ишчи батальони қилиб жўнатилди.

1943 йил 2 ноябрда Каховка тумани 2-гвардиячи армиянинг 417-ўқчи дивизияси томонидан кўп қурбонлар эвазига озод қилинди.

Уруш мобайнида 4 мингдан зиёд ҳалок бўлган каховкаликлар қаторида ўзбек жангчиларидан 46 нафаринигина аниқлаш имконига эга бўлди. Урушга қадар улар шу туманда яшаганлар. Уларнинг аксарияти Андижон, Фарғона, Наманган, Ўш, Тошкент вилоятидан кўчириб келтирилган “қулоқ”лар эди.

Уларнинг хоки — тупроғи ҳозирда Қрим, Украина, Россия, Польша, Венгрия, Чехословакия, Германияда. Бу шаҳидларни номма-ном келтирамиз:

1. Абдулбоқиев Қутқодим. 1896 йилда туғилган. 24-гвардиячи ўқчи дивизия аскарари, 1944 йил 6 майда ҳалок бўлган, Қрим вилояти Боқчасарой тумани Балбек қишлоғида дафн қилинган.

2. Абдураҳмонов Иброҳим. Каховка туманида яшаган. Гвардиячи ўқчи полк аскарари. 1944 йил 27 апрелда ҳалок бўлган. Литванинг Пашим Укмергский туманидаги ҳарбий қабристонга дафн қилинган.

3. Абдураҳмонов Карим. 133-Ленинград ўқчи полки жангчиси. 1945 йил 29 январда ярадор бўлиб вафот этган. Германиядаги Юқори Силезия ўлкаси Шимендорф худудида дафн қилинган.

4. Азимов Абдулла. 1890 йилда туғилган. 24-ўқчи дивизия аскари. 1944 йил 29 апрелда ҳалок бўлган. Қрим вилояти Боқчасарой тумани Номсиз тепалигига дафн қилинган.

5. Акрамов Истам. 1918 йилда туғилган. Бухоро вилоятидан. 869-ўқчи дивизия, 263-ўқчи полк аскари. 1944 йил 10 мартда ҳалок бўлган. Каховка тумани Новокаменка қишлоғида дафн этилган.

6. Алисандов Йўлдош. Каховка тумани 2-Пахтачилик совхозида яшаган, 9-ўқчи полк аскари. 1944 йил 27 июлда ҳалок бўлган. Литванинг Укмерге шаҳрида дафн қилинган.

7. Алимардиев Қудрат. 1916 йилда туғилган, 87-ўқчи дивизия, 1378-ўқчи полк аскари. 1944 йил 20 апрелда ҳалок бўлган. Севастополь вилояти Нахимов тумани Орловка қишлоғида дафн қилинган.

8. Аликулов Икром Аҳмедович. Каховка тумани Красний Подол қишлоғида яшаган, қизил аскар, 04112-дала почтаси. 1944 йил 24 февралда ҳалок бўлган. Қрим вилояти Красноперекоп туманида дафн қилинган.

9. Аҳмедов Муҳаммад. 1916 йилда туғилган. Каховка тумани Сергеевка қишлоғида яшаган. 86-ўқчи дивизия, 265-ўқчи полкда жанг қилган. 1944 йил 10 мартда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Великоалександров тумани Украина қишлоғида дафн қилинган.

10. Бойматов Комилбой. 1926 йилда туғилган. 109-ўқчи дивизия, 324-ўқчи полк бўлинма командири ўринбосари, ефрейтор. 1945 йил 12 апрелда ҳалок бўлган. Германияда дафн қилинган.

11. Дўстматов Сотволди. 1916 йилда Фарғона вилояти Тошлоқ туманида туғилган. Жангда бедарак кетган.

12. Зокиров Яҳё Дадаевич. Ўзбекистонлик. Катта сержант, 36821-дала почтаси. 1945 йил 27 февралда ҳалок бўлган.

13. Иброҳимов Шокир Иброҳимович. 1914 йилда туғилган. 43-ўқчи дивизия, 147-ўқчи полк аскари. 1942 йил 18 августда ҳалок бўлган.

14. Комилов Абдулҳай Мақсудович. 1914 йилда туғилган. Наманган вилояти Учқўрғон туманидан. 295-ўқчи дивизия, 1032-ўқчи полк снайпери. 1944 йил 8 майда ҳалок

бўлган. Молдованинг Григориопольск тумани Дорожкое қишлоғида дафн қилинган.

15. Комилов Нажот Мақсудович. 110-танк бригадасида танк ўқчиси, сержант. 1945 йил 13 мартда Венгриянинг Шароши шаҳрида ҳалок бўлган.

16. Каримов Абдулла. Фарғона вилоятидан. 37-танк бригада автоматчиси, 1943 йил 17 декабрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Цюрупин тумани Саги хуторида дафн қилинган.

17. Муҳаммедов Умар. Қизил аскар. 30769-дала почтаси. 1943 йил 21 октябрда бедарак йўқолган.

18. Мамасолиев Турсунбой. 8-ўқчи полк аскарари. 1944 йил 12 декабрда ҳалок бўлган. Венгриянинг Кишвеленце қишлоғида дафн қилинган.

19. Маматов Маҳкам. 1897 йилда туғилган. 49-ўқчи дивизиянинг 147-ўқчи полк аскарари. 1944 йил 28 мартда ҳалок бўлган. Николаев шаҳри Водопой кўрғонида дафн қилинган.

20. Маматов Мамазулун Йўлдошев. 1919 йилда туғилган. 24-ўқчи дивизия аскарари. 1944 йил 8 майда ҳалок бўлган. Қрим вилояти Мекензиев тоғида дафн қилинган.

21. Мақсудов Омон Ашурович. 1920 йилда Андижон вилоятида туғилган. 1944 йил 16 январда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Великолепетих тумани Рубановка қишлоғида дафн қилинган.

22. Матниёзов Матназар Пирназарович. 1926 йилда туғилган. 406-ҳарбий госпиталь қизил аскарари. 1944 йил 14 сентябрда ҳалок бўлган.

23. Омонов Л. Қизил аскар. 1944 йил январь ойида бедарак йўқолган.

24. Орипов Хонпўлат. 1894 йилда туғилган. 295-ўқчи дивизия, 2042-ўқчи полк аскарари. 1944 йил 20 мартда ҳалок бўлган. Николаев вилояти, Богоявлен қишлоғида дафн қилинган.

25. Раҳмонкулов Аҳмаджон. Наманган вилояти Норин тумани Бойовул қишлоғидан. 120-алоҳида танк бригадасининг пулемётчиси. 1944 йил 23 февралда ҳалок бўлган. Витебск вилояти Лиознен тумани Кринки қишлоғида дафн қилинган.

26. Раҳмонкулов Мадраҳим. Каховка тумани Червоне Подолье қишлоғида яшаган. 24-ўқчи дивизия, 71-ўқчи полк аскар. 1944 йил 14 январда ҳалок бўлган, Херсон вилояти Горностаев тумани Соломки қишлоғида дафн қилинган.

27. Содиқов Салоҳ. 1921 йилда туғилган. Ўзбекистон Республикаси фуқароси, қизил аскар, 168-ўқчи полки ўқчиси. 1944 йил 30 октябрда ҳалок бўлган. Шимолий Пруссияда дафн қилинган.

28. Солижонов Абдусаттор. 1913 йилда туғилган. 226-ўқчи дивизия, 935-ўқчи полк жангчиси, кичик сержант. 1944 йил 10 декабрда ҳалок бўлган. Чехословакия ҳудудида дафн қилинган.

29. Тошбоев Абдужалил. 1913 йилда туғилган. Наманган вилояти Бойовул қишлоғидан. Қизил армиячи. 1943 йил 19 декабрда ҳалок бўлган.

30. Тошмуродов Турсунхалил. Самарқанд вилоятидан. Қизил аскар. 1944 йил 4 мартда ҳалок бўлган. Қрим вилояти Арман қишлоғида дафн қилинган.

31. Тўхтабоев Қодир. Қизил аскар. 1944 йил июнь ойида бедарак йўқолган.

32. Турсуналиев Турдали. 1913 йилда туғилган. Қизил аскар. 1944 йил 3 январда ярадор бўлиб вафот этган. Херсон вилояти Қуйи Серогози қўрғонида дафн қилинган.

33. Тўраев Бозорбой. 1901 йилда туғилган. 3-ўқчи дивизия, 9-ўқчи полк аскар. 1943 йил 16 декабрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Цюрупин тумани Подстепное қишлоғида дафн қилинган.

34. Умаралиев Ёқуб. 1914 йилда туғилган. Ўзбекистонлик. 188-ўқчи полк аскар. 1944 йил 1 январда бедарак йўқолган.

35. Усмонов Ортиқ. Қизил аскар. 156-ўқчи дивизия, 183-алоҳида разведка батальони жангчиси. 1941 йил 8 сентябрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Чаплин тумани Первоконстантиновка қишлоғида дафн қилинган.

36. Холбеков Анвар. 1915 йилда туғилган, Фарғона вилоятидан. Қизил аскар. 188-ўқчи полк аскар. 1944 йил 1 январда бедарак йўқолган.

37. Худойкулов Ҳожимкул. Фарғона вилоятидан. Қизил аскар, 347-ўқчи дивизия, 1175-ўқчи полк жангчиси. 1944 йил 23 апрелда ҳалок бўлган. Қрим вилояти Орловка қишлоғида дафн қилинган.

38. Чимбеков Солибек Исоқович. 1926 йилда туғилган. Ўзбекистонлик. Қизил аскар, 240-ўқчи полк ўқчиси. 1945 йил 24 апрелда ҳалок бўлган, Германия ҳудудида дафн қилинган.

39. Эгамбердиев Ҳожикул. 1916 йилда туғилган. Бухоро вилояти Вобкент туманидан. Қизил аскар. 49-ўқчи дивизия, 147-ўқчи полк ўқчиси. 1943 йил 19 декабрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Цюрупин тумани Саги қишлоғида дафн қилинган.

40. Қосимов Бўритилла. 1898 йилда туғилган. Қизил аскар. 24-ўқчи дивизия, 72-ўқчи полк жангчиси. 1944 йил 15 апрелда ҳалок бўлган. Қрим вилояти Ивановка қишлоғида дафн қилинган.

41. Қодиров Эгамберди. Қизил аскар. 1944 йил 23 декабрда Венгрия ҳудудида бедарак йўқолган.

42. Ҳожимуродов Раҳим. 1901 йилда туғилган. 24-ўқчи дивизия, 71-ўқчи полк аскар. 1944 йил 6 майда ҳалок бўлган. Севастополь шаҳрида дафн қилинган.

43. Ҳожиматов Мамадали. 1914 йилда туғилган. Ўзбекистонлик. 86-ўқчи дивизия, 330-ўқчи полк аскар. 1945 йил 22 февралда ҳалок бўлган. Польшада дафн қилинган.

44. Ҳакимов Жўра Тошхўжаевич. 1926 йилда туғилган. 1-механизациялашган корпус, 37-механизациялашган бригада ўқчиси. 1945 йил 22 январда ҳалок бўлган. Польшада дафн қилинган.

45. Ҳасанов Қамбарали. Каховка туманида яшаган. 84-ўқчи полк жангчиси. 1944 йил 18 январда бедарак йўқолган.

46. Ҳошимов Расул. 1920 йилда туғилган. Каховка туманида яшаган. 72-ўқчи полк жангчиси. 1944 йил 10 октябрда ҳалок бўлган. Литва ҳудудида дафн қилинган.

Голопристан туманидаги ўзбекларнинг асосий қисми “Коминтерн” пахтачилик совхозида яшаган. Улар пахтачилик, қўйчилик ва қисман балиқчилик билан шуғулланган.

Бу туман 1941 йил сентябрь ойида фашистлар томонидан босиб олинди. 5 октябрда бу ерга гестапо келди, оммавий ҳибсга олиш бошланди. Яҳудий миллатига мансуб аҳоли отиб ташланди, аёллар, болалар, қариялар қатл қилинди.

Бу даврда Голопристан туманидан 1304 киши Германияга каторга ишларига мажбуран олиб кетилди. Улар 1924—26-йилларда туғилган ўспирин ёшлар эди.

Тумандаги 7 мингдан ортиқ киши фронтга сафарбар қилинди. Фақат 1941 йилги туман мудофааи жангларида 2,5 минг қизил аскар ҳалок бўлди ва бедарак йўқолди. Улар қаторида ўзбек жангчилари ҳам бор эди. Бу тумандан фронтга кетганлардан 4769 киши турли фронтлардаги жанг майдонларида ҳалок бўлди ва бедарак йўқолди. Улар ичида ўзбеклар ҳам бўлган. 29 нафар ўзбек жангчилари ҳақидаги маълумот сақланиб қолган. Улар урушнинг дастлабки даврида мудофаа жангларида омон қолиб, кейинчалик 4-Украина fronti таркибида жанг қилганлар. Бу жангчилар 1943—1945 йиллар давомида турли ҳудудларда жанг қилиб ҳалок бўлган ёки бедарак йўқолган. Уларнинг исм-шарифларини қуйида келтирамиз:

1. Абдуллаев Абдулқай. 1917 йилда туғилган. Жалолобод вилояти, Дзержинский номидаги колхоздан, ефрейтор. 49-гвардиячи ўқчи дивизия, 147-гвардиячи ўқчи полк жангчиси. 1945 йил 25 мартда ҳалок бўлган. Николаев вилояти Богоявлен қишлоғида дафн қилинган.

2. Абдураимов Мирзаазим. 1912 йилда туғилган. 86-Николаев ўқчи дивизия, 260-гвардиячи ўқчи полк жангчиси. 1945 йил 17 мартда ҳалок бўлган. Венгрияда дафн қилинган.

3. Алихонов Мўйдин. Андижон туманидан, қизил аскар, 10-ўқчи дивизия, 19-ўқчи полк ўқчиси. 1944 йилнинг мартада бедарак йўқолган.

4. Бобоев Паттоҳ. 1918 йилда туғилган. Ўзбекистонлик. 2-гвардиячи армия, 3-гвардиячи ўқчи дивизия жангчиси. 1945 йил 22 февралда ҳалок бўлган. Бенжукен ҳудудида дафн қилинган.

5. Ботинов Абдураззоқ. 1912 йилда Андижон шаҳрида туғилган. 4-механизиациялашган гвардиячи бригада жанг-

чиси. 1943 йил 19 декабрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Цюрупин тумани Раден қишлоғида дафн қилинган.

6. Бердибеков Маҳаматқул. 1921 йилда туғилган. 87-ўқчи полкда қизил аскар. 1944 йил 24 августда ҳалок бўлган. Литвада дафн қилинган.

7. Дадажонов Ҳомиджон. 1910 йилда Ўш вилояти Ўш туманида туғилган. Қизил аскар, шофёр. 1944 йилнинг майида бедарак йўқолган.

8. Дадажонов Ҳомиджон. 1917 йилда туғилган. Ўш вилоятидан. Қизил аскар. 49-гвардиячи ўқчи дивизия, 149-ўқчи полк жангчиси. 1943 йил 14 декабрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Цюрупин тумани Саги хуторида дафн қилинган.

9. Зокиров Холмат. 1920 йилда туғилган. Фарғона вилояти, Бағдод туманидан. Қизил аскар. 106-ўқчи дивизия, 534-ўқчи полк жангчиси. 1941 йил 14 октябрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Голопристан тумани Чулановка қишлоғида дафн қилинган.

10. Исабоев Маҳкам. 1918 йилда туғилган. Наманган вилоятидан. 84-ўқчи дивизия, 243-ўқчи полк жангчиси. 1944 йил 23 январда ҳалок бўлган. Витебск вилояти Дуброво тумани Буда қишлоғида дафн қилинган.

11. Исабоев Тўланбой. 1926 йилда туғилган. Наманган вилоятидан, 40-Қизил байроқли гвардиячи ўқчи полк жангчиси. 1944 йил 16 октябрда ҳалок бўлган. Минск вилояти Виней тумани Шиолболе қишлоғида дафн қилинган.

12. Йўлдошев Турсун. 1915 йилда туғилган. Ўш вилояти Сузоқ туманидан. 49-ўқчи дивизиянинг 149-ўқчи полки жангчиси. 1944 йил 13 мартда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Белозер тумани Никольское қишлоғида дафн қилинган.

13. Комилов Раҳматжон. 1916 йилда туғилган. Голопристан тумани “Коминтерн” совхозида яшаган. Қизил аскар. 87-ўқчи дивизия ўқчиси. 1944 йил 19 декабрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Каланчак тумани Червонний Чабан қишлоғида дафн қилинган.

14. Мирзаалиев Собир. 1919 йилда туғилган. Фарғона вилояти, Қудашкўрғон туманидан. 1944 йил июнида бедарак йўқолган.

15. Мусаев Азим. 1910 йилда туғилган. Голопристан тумани “Коминтерн” совхозида яшаган, 5-гвардиячи артиллерия дивизияси жангчиси. 1944 йил 4 февралда ҳалок бўлган. Қрим вилояти Надеждино қишлоғида дафн қилинган.

16. Муҳитдинов Абдували. 1924 йилда туғилган. Голопристан тумани “Коминтерн” совхозида яшаган, 87-гвардиячи ўқчи дивизия, 262-ўқчи полк ефрейтори. 1945 йил 6 февралда бедарак йўқолган.

17. Орзиқулов Ҳакимбек Азимович. 1913 йилда Андижон шаҳрида туғилган. Оддий жангчи. 1944 йил май ойида бедарак йўқолган.

18. Тешабоев Маҳамадамин. 1915 йилда туғилган. Голопристан тумани Черноморское қишлоғида яшаган, 49-ўқчи дивизия, 149-ўқчи полк ўқчиси. 1944 йил 17 мартда ҳалок бўлган. Николаев вилояти Андреевка қишлоғида дафн қилинган.

19. Холиқов Абдулҳай. 1909 йилда туғилган. 121-гвардиячи ўқчи дивизия, 340-гвардиячи ўқчи полк жангчиси. 1945 йил 16 мартда ҳалок бўлган. Германиянинг Зарев шаҳрида дафн қилинган.

20. Эрматов Турсунқул. 1897 йилда туғилган. 346-ўқчи дивизия, 1168-ўқчи полк аскар. 1944 йил 29 мартда ҳалок бўлган. Қрим вилояти Красноперекон тумани Камишовка қишлоғида дафн қилинган.

21. Юсупов Илёс. 1924 йилда туғилган. 3-гвардиячи ўқчи дивизия, 9-гвардиячи ўқчи полк жангчиси. 1943 йил 19 декабрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Цюрупин тумани Саги хуторида дафн қилинган.

22. Қодиров Аҳмаджон. 1910 йилда Фарғона вилоятида туғилган, 49-гвардиячи ўқчи дивизия, 149-гвардиячи ўқчи полк ўқчиси. 1944 йил 19 мартда ҳалок бўлган. Николаев вилояти Осокино қишлоғида дафн қилинган.

23. Қосимов Абдулазиз. 1905 йилда туғилган. Малие Копани қишлоғида яшаган. 1944 йил 1 январда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Великая Лепетиха худудида дафн қилинган.

24. Қосимов Бозорбой. 1914 йилда туғилган. 3-гвардиячи Волновах дивизияси, 5-гвардиячи ўқчи полк жангчи-

си. 1943 йил 29 ноябрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Цюрупин туманида дафн қилинган.

25. Қосимов Мўмин. 1909 йилда туғилган. Андижон вилояти Андижон тумани Жалабек қишлоғидан. 4-гвардиячи механизациялашган бригада жангчиси. 1943 йил 17 декабрда бедарак йўқолган.

26. Ғозиев Қундуз. 1916 йилда туғилган. 87-ўқчи дивизия, 1382-ўқчи полк аскарари. 1943 йил 26 ноябрда ҳалок бўлган. Қримнинг Турк тепалигида дафн қилинган.

27. Ҳакимов Юнусали. 1906 йилда туғилган. Андижон вилояти Бешкал қишлоғидан. 2-гвардиячи механизациялашган корпус, 4-гвардиячи бригада жангчиси.

28. Ҳасанов Асадулла. 1917 йилда туғилган. Андижон вилояти Андижон шаҳрининг Сойгузаридан. 4-гвардиячи механизациялашган бригада жангчиси. 1943 йил 18 декабрда ҳалок бўлган. Херсон вилояти Цюрупин тумани Раденск қишлоғида дафн қилинган.

29. Ҳайитметов Назир. 1920 йилда туғилган. Тошкент шаҳридан, 1929-ўқчи дивизия, 196-медицина санитария батальони старшинаси. 1945 йил 26 январда ҳалок бўлган. Германиянинг Оттерсбург шаҳрида дафн қилинган.

Херсон вилоятидаги ушбу учта туман бўйича иккинчи жаҳон урушида иштирок этган ватандошларимиздан 162 тасининг номи аниқланди. Улардан 144 нафари ҳалок бўлганлиги ва 18 нафари бедарак йўқолганлиги маълум бўлди.

Фронтлардан эсон-омон яна ўша “меҳнат сургуни қишлоқлари”га қайтиб келганлари ҳам бўлди. Улар ҳақида узук-юлуқ маълумотлар оз бўлса-да бизгача етиб келган.

Улар “қулоқ”, “қулоқ фарзанди” деган мудҳиш тамгадан фориғ бўлишга умид боғлаб фронтларда мардонавор жанг қилдилар, ор-номус, диёнат учун, вақти келиб она тупроқларига қайтиб бориш учун курашдилар. Шу йўлда улардан кўпчилигининг умри бегона юртларда бемаврид хазон бўлди, бедарак йўқолганлари, асирга тушганлари, концлагерларда ўлиб кетганлари ҳам бисёр.

Афсуски, урушдан сўнг ҳам ўзбек “кулоқ”лари шўро-лар ҳокимияти томонидан фашизмга хизмат қилганликда айбланиб қатагон қилинди, қамоқ жазосига тортилиб, узоқ ўлкаларга бадарға қилинди, маълум қисми “Ватан хоини” тамғаси остида отиб ташланди.

Херсон вилоят давлат архивида 2598-сонли фонд бўлиб, бунда вилоятдаги 2-Пахтачилик совхози фаолиятига оид ҳужжатлар жамланган. Бу ҳужжатлар 1944—1954 йиллардаги ҳолатни тасвирлайди. Совхознинг ундан олдинги даврига оид ҳужжатлар немис-фашистлар Херсонни оккупация қилган вақтда йўқ қилинган. Бизгача сақланиб қолган ҳужжатлар орасида Ватан уруши ногиронлари ва армия сафидан қайтганлар ҳақида оз миқдорда бўлса-да маълумотлар бор.

1945 йил 12 октябргача бўлган маълумотномада урушдан сўнг 2-Пахтачилик совхози 2-бўлимига қайтиб келган мана бу ватандошларимизнинг номларига кўзимиз тушди:

1. **Акбаров Аҳмад.** 1899 йилда туғилган, ўзбек, саводсиз, партиясиз, оддий солдат.

2. **Саидғозиев Аҳмаджон.** 1913 йилда туғилган, 3-синфни битирган, партиясиз.

3. **Тошматов Турғун.** 1893 йилда туғилган.

4. **Каримқулов Худойқул.** 1897 йилда туғилган.

5. **Бегматов Ҳоди.** 1900 йилда туғилган.

6. **Тўхтабоев Абдурахмон.** 1904 йилда туғилган, бригадир.

7. **Воҳидов Валижон.** 1902 йилда туғилган.

8. **Самандаров Ҳамид.** Туғилган йили номаълум, тракторчи.

2-Пахтачилик совхози, 1-бўлими бўйича Ватан уруши ногирони бўлиб армиядан бўшаб келган ва шу жойда истиқомат қилаётганлар рўйхатида ватандошларимиздан қуйидагилар бор эди:

1. **Мажнунов Азим.** “Қизил Юлдуз” ордени ва “Жасорати учун” медали билан тақдирланган.

2. **Умаралиев Абдулла.** Ҳар хил иш билан банд.

3. **Ботиралиев Мадамин.** “Жанговар хизматлари учун” медали билан тақдирланган.

4. **Усмонов Эргаш.** Ўқитувчи, “Жанговар хизматлари учун” медали билан тақдирланган.

5. **Сайфиддинов Райимжон.** Ўқитувчи, “Жасорати учун” медали билан тақдирланган.

6. **Болтабоев Йўлдош.** Ўқитувчи, “Жасорати учун” ва икки марта “Жанговар хизматлари учун” медали билан тақдирланган.

7. **Мадраимов Ўринбой.** Мактабда ишлайди. Икки марта “Жасорати учун” ва “Жанговар хизматлари учун” медаллари билан тақдирланган.

8. **Мирзашарипов Мансур.** Икки марта “Жасорати учун” медали билан тақдирланган.

9. **Тожибоев Абдуқодир.** “Жасорати учун” медали билан тақдирланган.

10. **Нишонбоев Жамол.** Ишламайди.

Ватан уруши ногиронлари рўйхатида эса **Шоҳимардонов Ҳалимжон** (“Жасорати учун” медали соҳиби), **Обидов Мамадали** (2-гурӯҳ ногирони), **Мирзақулов Раҳмат** (3-гурӯҳ ногирони), **Сариқов Мавлон** (3-гурӯҳ ногирони, ўқитувчи), **Солижонов Ансориддиннинг** номлари келтирилган.

Иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлган ва бедарак йўқолган ватандошларимиз ҳам жанг майдонларида жасорат кўрсатиб, Шўро ҳукуматининг орден ва медаллари билан тақдирланганликлари табиийдир, албатта. Буни аниқлаш, асослаш учун тадқиқот ишлари олиб боришлик талаб этилади.

Маълумки, Ўзбекистондан армияга чақирилиб, урушда ҳалок бўлган, бедарак йўқолганлар номлари барча вилоятлар бўйича аниқланиб, 33 жилдлик “Хотира китоби” нашр қилинган. Шу китоблардаги номлар Мустақиллик майдонидаги Хотира китобидан ҳам муносиб ўрин олган.

Биз Украина архивларида ишлаш жараёнида Хотира китобидаги иккинчи жаҳон урушида ҳалок бўлганлар, бедарак йўқолганлар рўйхати янгидан изланиб топилган уруш қурбонлари, бедарак йўқолганларнинг номлари билан тўлдирилиши зарурлигига ишонч ҳосил қилдик. Урушда иштирок этиб ҳалок бўлган, бедарак йўқолган ўзбек “қулоқ”ларининг номлари ҳам Мустақиллик май-

донидаги Хотира китобидан ўрин олиши лозим, хусусан, чет эл разведкасининг жосуслари сифатида отилган Аҳмедов, Назиров, Собиров сингари “қулоқ”ларнинг номлари ҳам унутилмаслиги керак.

Қатағон қилинганлар иши материалларини синчиклаб ўрганиб ва қўшимча текшириб чиққан прокурор норозилиги ва унинг хулосалари асосли эканини эътироф этган Одесса ҳарбий округининг ҳарбий трибунали СССР Олий Совети Президиумининг 1956 йил 16 август фармониغا асосланиб, Николаев вилояти НКВД бошқармаси қошидаги “учлик”нинг 1938 йил 9 октябрда 61 маҳбус устидан чиқарган ҳукмини жиноят таркиби йўқлиги сабабли бекор қилган.

Херсон вилоятининг Скадовск, Каховка, Голопристан туманлари бўйича фақат 1937—1938 йилларда ўзбекистонликлардан 76 киши отилгани ва 22 киши 10 йил, айримлари 8 йил муддатга қамалгани ҳақида қисқача маълумот бердик, холос.

Яна шу ҳудудда 100 га яқин ватандошларимизнинг қатағон қилингани аниқландики, энди улар ҳақида алоҳида фикр юритамиз.

Бу борада изланишлар давом этмоқда. Агар ўзбекистонлик “қулоқ”лар Украинанинг бошқа ҳудудларига, Қозоғистонга, Шимолий Кавказга ҳам сургун этилганлиги эътиборга олинса, 1937—1939 йилларда қатағон кучли бўлиб, унинг ўткир тиғи ватандошларимизга қадалгани яққол кўринади. Юртдошларимиз ўз маконларидан ташқарида, бегона юртларда ҳам қатағон чийриғидан ўтказилганлар. Ҳозирги тарихий адабиётларда 1937—1939 йилларда Ўзбекистон Шўро Республикаси Ички ишлар халқ комиссарлигининг “учлик”лари томонидан 41 минг киши қамалган, улардан 37 минг нафардан кўпроғи судланган, 6 минг 920 киши эса отиб ташланган, деган маълумот мавжуд. Агар Украина, Шимолий Кавказ, Қозоғистонда 1937—1939 йилларда қатағон қилинган юртдошларимиз сони ҳам аниқланиб, юқоридаги рақам қўшилса, шунда юртимизда бу даврда қатағон этилганларнинг умумий сонини янада тўла-роқ аниқлаш мумкин бўлади.

Бу маълумотлар яратилажак “Қатағон қурбонлари” хотира китобига киритилади, деган умиддамиз.

СЎНГСЎЗ ЎРНИДА

Қарийб бир неча ўн йил давом этган мустамлакачилик даврида ўзбек халқи бошига не-не бало ва офатлар тушмади. Мамлакатимизга Марказий Россиядан ва бошқа жойлардан минглаб-миллионлаб оилалар кўчириб келтирилди. Улар ўзбекистонлик деҳқонлар ихтиёрида бўлган унумли ерларни эгаллаб олдилар. Шаҳар марказлари четдан кўчириб келтирилган оилаларга берилиб, ерли аҳоли шаҳар атрофида марказлаша бошлади. Бухоро амирлигига тегишли олтинлар сингари, ўзбек халқининг бошқа моддий ва маданий бойликлари ҳам марказга олиб кетилди.

Подшо Россияси даврида мустамлакачилик зулмига қарши, ҳақсизлик ва адолатсизликка қарши бош кўтарган кишиларни қамаш, Сибирга сургун қилиниши оддий ҳодиса бўлиб қолди. 1917 йилдан кейин эса ҳокимиятни ўз қўлларига олган большевиклар ва улар тузган тузум қирғин-қатағонни миллий сиёсатининг устувор йўналишларидан бирига айлантирди. Октябрь тўнтаришидан кейин кечган ҳар ўн йилда “тозалаш” компанияларининг ўтказилиши, ўз халқининг миллий манфаатларини кўзлаган кишиларни миллатчига чиқариш, аксилнқилобчилар деб аташ ва уларни қатағон этиш мунтазам тус олди.

Яқин тарихимизнинг бундай фожеали саҳифаларига эътиборни қаратишдан мақсад нафақат тарихий ҳақиқатни тиклаш, чор ва шўро ҳокимияти даврларида кечган сиёсий ва ижтимоий воқеаларни объектив баҳолаш, балки, биринчидан, Мустақилликнинг аҳамиятини чуқур ҳис этиш, ватандошларимизда истиқлол қадриятларига нисбатан ҳурмат ҳиссини тарбиялаш, улар кучи ва меҳнати-ни истиқлол самараларини мустаҳкамлашга сафарбар этиш, иккинчидан, барпо этилаётган янги жамиятда

ўтмишда рўй берган салбий ҳодиса ва воқеаларнинг так-
рорланишига йўл қўймасликдир.

Энди яна сургун мавзусига қайтайлик.

Кўлингиздаги китобда сургун қилинган ва бугун ҳаёт бўлган кишиларнинг баъзи бир хотираларидан фойдаланишга уриндик. Афсуски, сургун қилинган ватандошларимиз ҳақида ҳозирча тўлиқ тасаввурга, ҳужжат аҳамиятига молик бўлган хотираларга эга эмасмиз. Шунинг учун ҳам Херсон вилоятига замона зайли билан бориб қолган кишиларнинг ҳар бир хотираси биз учун қимматлидир. Негаки, бу хотираларнинг бири иккинчисини тўлдириб, қатағон йиллари тарихини тўғри тасаввур этишимиз ва холисона ёзишимиз учун имконият яратади.

Ҳозир Тошкент шахрининг Миробод туманига қарашли Парвона маҳалласида истиқомат қилаётган Абдумалик Мадалимов 1931 йилнинг сентябрь ойида ота-онаси билан Херсон вилоятига сургун қилинганида беш ёшда бўлган. Эҳтимол, шунинг учун ҳам унинг хотирасидан биз учун қимматли бўлган тафсилотлар, оиласининг бошидан кечирган азоб-уқубатлари ва бошқалар тўғрисида маълумот тополмаймиз. Аммо шунга қарамай, бу хотирадан ҳам баъзи бир ўринларни қуйида келтириш зарар қилмайди, деган умиддамиз.

Унинг ёзишига кўра, ватандошларимиз 1931 йилнинг 20 сентябрида сургун манзилига етиб борганларида украин халқи пахтачиликка эндигина киришган, аммо тажрибасизлиги орқасида бу ишнинг эвини тополмай турган экан. Шунинг учун ҳам ўзбекистонлик пахтакорлар Херсон вилоятига етиб боришлари билан бу вазифа уларнинг елкасига тушган. Абдумалик аканинг отаси Абдулхай Мадалимов 1-Пахтачилик совхозидаги пахтачилик бригадасига бошлиқ этиб тайинланган. У шу лавозимда 1937 йилнинг 20 сентябрига — вафотига қадар хизмат қилган.

“Билишимча,— деб хотирлайди у,— бизни ўн йилга сургун қилишган экан. Аммо 1941 йили уруш бошланиб, биз ўша ерда қолиб кетдик... 1941 йил 20 октябрда немислар бостириб келиб, оккупация қилишди. Биз билан ўша ерда шоир Шукруллонинг хотини Тўрахонова Муннавварларнинг оиласи, Амирсаидовларнинг оиласи, халқ артисти Қундуз Мирқаримованинг отаси ва бувиси, ли-

рик хонанда Фахриддин Умаровнинг оиласи, Одил Зокировнинг оиласи, Тўрахонов Ҳафизхоннинг оиласи, Мўминов Собиржоннинг оиласи, “Алолат” партиясининг котиби Абдулла Ортиқовнинг оиласи, Нажмиддин Юнусовнинг оиласи ва бошқалар яшаганлар... Биз икки йилу бир ой немислар қўлида яшаб, пахта экдик. Ҳар ойда 300 сўмдан (Украинанинг оккупацион пулидан) беришиб турди. Албатта, анча қийинчиликлар бўлиб ўтди.

1943 йил ноябрь ойининг ўрталарида шўро қўшинлари бизни озод этди. Ишлар яна бошланиб кетди. Пахтани экиш давом этди, 1944 йил май ойида биз кичик акамизнинг Сталинград остоналарида ҳалок бўлганлиги ҳақида “қорахат” олдик. Шундан кейин “ҳалок бўлган жангчининг оиласи” ҳисобланиб, бизга 1944 йил 13 октябрда рухсат беришди. Биз 29 октябрда эсон-омон Тошкентга етиб келдик. Тошкентда яшашга рухсат беришмади. Шаҳардан 50 км ташқарида яшашга рухсат беришди. Шундан кейин биз Янгийўл шаҳрига кўчиб бордик ва ўша ерда 1968 йилгача яшадик”.

Абдумалик Мадалимовнинг “достон”и бу билангина тугамайди. У дастлаб автомобилларни таъмирлаш заводида ишлайди. Лекин унинг “қулоқ” боласи эканлиги маълум бўлиб, ишдан ҳайдалади. Шўро давлати унинг ва ота-онасининг бутун ҳаёт йўлини шу тарзда издан чиқаради. Хонавайрон этилган оилалардан Кундуз Миркаримова, Фахриддин Умаров сингари эл-юрт эъзозидида бўлган санъаткорларнинг етишиб чиқиши эса фавқулодда ҳодисадир.

Ушбу тўпланда келтирилган фактларга кўра, Шўро давлати минглаб оилаларни ўз ватанидан жудо этиб, бошқа ўлкаларга кўчирибгина қолмасдан, уларнинг ҳар бир нафас олишини назорат ҳам этиб турган. НКВД Шўро давлатидан норози бўлган кишиларни жазолабгина қолмай, балки бошқа жойларга сургун қилган. Унинг тушунишича, олис юртларга кўчириб юборилган, инсон зоти чидаши мумкин бўлмаган шароитда яшаган кишиларнинг ўз тақдирларидан зорланиши, уларни шу аҳволга солган давлатдан норози бўлиши улар қонидаги “босмачилик”нинг оқибати эди. Шундай тасаввурга эга бўлган НКВД ходимлари қанчадан-қанча ватандошларимизга куракда турмайдиган айбларни қўйиб, уларни отиб ташлаганлар

ва иккинчи марта — бир “сургунгоҳ”дан иккинчи “сур-
гунгоҳ”га бадарға этганлар.

Тарих бундай адолатсизликни, сурбетликни кўрмаган.
Мустабид шўро тузумининг ғайриинсоний моҳияти худ-
ди шу нарсада айниқса ёрқин кўринади.

Мустамлакачилик даври қурбонлари хотирасини аба-
дийлаштириш комиссияси ушбу китобда қатағон даври
тарихининг фақат бир саҳифасини варақлашга интилди.
Насиб этса, қатағон тарихи лавҳаларига бағишланган ушбу
нашрнинг кейинги китобларида мудҳиш тарихнинг бош-
қа саҳифаларини биргаликда варақлаймиз, ҳурматли ки-
тобхонлар.

МУНДАРИЖА

Шаҳидлар руҳига авлодлар таъзими (<i>Наим Каримов</i>)	3
<i>Наим Каримов</i> . Сургун	9
<i>Рустамбек Шамсутдинов</i> . Украинага бадарға қилинган “қулоқ”лар	38
Жанггоҳларда шаҳид кетган “қулоқ”лар	61
Сўнгсўз ўрнида	89

Адабий-бадний нашр

ШАҲИДЛАР ХОТИРАСИ

СУРГУН

Биринчи китоб

Муҳаррир *М. Йўлдошева*
Мусаввир *А. Васихонов, Т. Герасимова*
Бадний муҳаррир *А. Бобров*
Техн. муҳаррир *Т. Смирнова*
Кичик муҳаррир *Н. Фозилова*
Мусахҳиҳ *М. Насриддинова*

ИБ № 3841

Босишга 14.04.2000 й. да рухсат этилди. Бичими 84x1081/32.
Таймс гарнитура. 5,04 шартли босма тобоқ. 4,5 нашр босма тобоғи.
Жами 3000 нусха. ~~58-2000~~ рақамли буюртма. 58-2000 рақамли шартнома.
Баҳоси шартнома асосида.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг
Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти.
700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон Республикаси Давлат матбуот қўмитасининг
1-босмахонасида босилди.
700002. Тошкент, Сағбон кўчаси, 1-берк кўча, 2-уй.

Шаҳидлар хотираси // Сўзбоши: Н. Каримов; Таҳрир ҳайъати: Д. Алимова, Н. Каримов, Ш. Аҳмедов ва бошқ.; Масъул муҳаррир: К. Норматов/.— Т.: Ф. Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашр., 2000.— (Шаҳидлар хотираси).

Китоб 1.—96 б.

Муҳтарам китобхон!

Кўплаб бегуноҳ кишиларни ўз домига тортган суронли йиллар тўғрисида кўпгина китоб ва мақолаларни ўқигансиз. Аммо қатагон даври ҳақидаги сиз билган ҳақиқат денгиздан бир томчидир.

Сизнинг эътиборингизга ҳавола этилаётган ушбу китоб ХХ асрнинг 30-йилларида Ўзбекистондан зўравонлик йўли билан бошқа ўлкаларга кўчирилган, мол-мулки, уй-жойи давлат томонидан мусодара этилган, қариндош-уруғларидан ажратиб олиниб, манглайига “халқ душмани”, “муштумзўр” ё “қулоқ”, тамғаси босилган жабрдийда кишилар ҳақида ҳикоя қилади.

ББК 83.3Ў3